

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

«Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥΝΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Χρονοπούλου Η. Ισμήνης

Πτυχιούχου του Τμήματος Κλασικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών (2004)

A.M. 1013202004025

ΕΠΟΠΤΡΙΑ

Κουτριάνου Ελένη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Καλαμάτα, 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

«Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥΝΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Χρονοπούλου Η. Ισμήνης

Πτυχιούχου του Τμήματος Κλασικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών (2004)

A.M. 1013202004025

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κουτριάνου Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (επόπτρια)
Καπετανάκη Σοφία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (μέλος)
Καραβία Παναγιώτα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (μέλος)

Καλαμάτα, 2022

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1: Βιογραφία – Εργογραφία.....	7
1.1 Βιογραφία.....	7
1.2 Εργογραφία	10
1.2.1 Ποίηση – Συνοπτική παρουσίαση κατά χρονολογική σειρά.....	10
1.2.2 Μελέτες – Δοκίμια – Άρθρα - Μυθιστορηματικές Βιογραφίες	20
1.2.3 Ανθολογίες.....	21
1.2.4 Νομικές Μελέτες	21
1.2.5 Θέατρο – Θεατρικές Μελέτες – Ιστορία Θεάτρου	21
1.2.6 Ιστορικά.....	22
1.2.7 Ταξίδια – Οδοιπορικά.....	22
1.3 Ανθολόγιο κριτικών αναφορών	22
Κεφάλαιο 2: Περί ποίησης.....	24
Κεφάλαιο 3: Το επικαιρικό – θρησκευτικό – πολιτικό στοιχείο στην ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη.....	34
3.1 Το επικαιρικό στοιχείο	34
3.2 Το θρησκευτικό στοιχείο	38
3.3 Το πολιτικό στοιχείο	43
Κεφάλαιο 4: Κυρίαρχοι θεματικοί άξονες.....	49
4.1 Έρωτας - Αγάπη	49
4.2 Πόλεμος – Ειρήνη - Ελευθερία.....	58
4.3 Αρχαία ελληνική ψυχή - γνώση	67
4.4 Αστικοποίηση.....	76
Κεφάλαιο 5: Κυρίαρχα θεματικά μοτίβα.....	81
5.1 Ελληνική φύση.....	81
5.1.1 Θάλασσα.....	88
5.1.2 Ήλιος	93
5.2 Ταξίδι	99
Συνολική αποτίμηση του ποιητικού έργου του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη.....	106
Βιβλιογραφία	111

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια της ολοκλήρωσης των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Φιλολογίας της Σχολής Ανθρωπιστικών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Υπεύθυνη κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας ήταν η Καθηγήτρια Κα Κουτριάνου, την οποία ευχαριστώ ολόθερμα τόσο για τη δυνατότητα που μου προσέφερε να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον αντικείμενο, όπως αυτό της μελέτης του ποιητικού έργου του πολυγραφότατου Πάνου Παναγιωτούνη όσο και για την αμέριστη συμπαράσταση που μου παρείχε καθόλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής. Οι υποδείξεις και οι συμβουλές της υπήρξαν απαραίτητες για την επιτυχή ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτέλεσε η μελέτη, καταγραφή και ερμηνευτική προσέγγιση του ποιητικού έργου του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη, πνευματικού ανθρώπου με έντονη κοινωνική και λογοτεχνική δράση.

Έξι κεφάλαια συνθέτουν και δομούν την παρούσα εργασία. Πιο συγκεκριμένα:

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται αναλυτικά η βιογραφία του βασισμένη σε αξιόπιστες βιβλιογραφικές και διαδικτυακές πηγές. Επίσης, παρατίθεται η εργογραφία του, δομημένη κατά χρονολογική σειρά και ανά λογοτεχνική κατηγορία. Για τις ποιητικές του συλλογές ειδικότερα παρέχεται συνοπτική περιγραφή της κύριας θεματολογίας τους.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται το ρόλο που οφείλει να επιτελεί η ποίηση, ρόλο οικουμενικό, ανθρωπιστικό και βαθιά κοινωνικό.

Στο τρίτο κεφάλαιο εντοπίζονται και αναλύονται τα κυρίαρχα στοιχεία της ποιητικής γραφής του, μίας γραφής με κριτική διάθεση στα γεγονότα της σύγχρονης του επικαιρότητας. Ο λόγος του, βαθιά κοινωνικός και πολιτικός, στοχεύει στην αφύπνιση του κοινωνικού συνόλου. Σε μία εποχή που ο άνθρωπος δοκιμάζεται, ο Παναγιωτούνης, βαθιά θρησκευόμενος, προστρέχει σε αρκετές περιπτώσεις στον Κύριο, για να τον ανασύρει από το επικαιρικό σκοτάδι. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο ποίημά του «Έγρηγορη» της ποιητικής συλλογής *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*: «Ἡ ζωὴ περιβάλλεται/ ἀπὸ βελουῶδο καὶ ντύμα/ φαρμακερῶν φιδιῶν./ Προσεύχου λοιπὸν καὶ ἀγρύπνα».¹

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι κύριοι θεματικοί άξονες του ποιητικού του έργου με ταυτόχρονη παράθεση αντιπροσωπευτικῶν χωρίων από τα ποιήματά του. Ο Πάνος Παναγιωτούνης εξυμνεί την ζωοποιό δύναμη της αγάπης, του έρωτα, της ειρήνης και της ελευθερίας, αποτυπώνοντας παράλληλα τους κινδύνους από την έλλειψή τους. Η αρχαία ελληνική γνώση και ψυχή αποτελούν σταθερή πηγή έμπνευσης, αλλά και σημείο διαρκούς σύγκρισης του ένδοξου παρελθόντος με το ευτελές παρόν, στο οποίο κυριαρχούν ο υλισμός, η διασάλευση των ηθικών αξιών και η αποξένωση των ανθρώπων, η οποία είναι πιο εμφανής στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα κυρίαρχα θεματικά μοτίβα της ποιητικής γραφής του Πάνου Παναγιωτούνη. Ο λόγος του, βαθιά εμπνευσμένος από

¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ωρα, Αθήνα, 1973, σελ. 20.

τη φύση και ντυμένος σε χρώματα ελληνικά, συμπαρασύρει τον αναγνώστη σε ένα νοερό ταξίδι κατάκτησης της ουσιαστικής αξίας της ζωής.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο επιχειρείται μία συνολική αποτύπωση του πλούσιου ποιητικού κληροδοτήματος του Πάνου Παναγιωτούνη, βασισμένη στην ποιητική ανάλυση των πρότερων κεφαλαίων.

Κεφάλαιο 1: Βιογραφία – Εργογραφία

1.1 Βιογραφία

Ο Πάνος Παναγιωτούνης γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1930 και απεβίωσε στην Αθήνα τον Μάιο του 2007. Η καταγωγή του ήταν από το Οίτυλο της Ανατολικής Μάνης. Η αδυναμία που έτρεφε για την ιδιαίτερη πατρίδα των προγόνων του ήταν μεγάλη, γεγονός που αντικατοπτρίζεται πλήρως τόσο στο ποιητικό όσο και στο συνολικό του έργο, καθώς ασχολήθηκε επιμελώς με τη συγκέντρωση και καταγραφή του λαογραφικού υλικού της Μάνης. Τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε στην Αθήνα, όπου και μετακόμισε από πολύ μικρός με την οικογένειά του. Στην Αθήνα ολοκλήρωσε και τις πανεπιστημιακές του σπουδές λαμβάνοντας το πτυχίο της Νομικής από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ στη συνέχεια ασχολήθηκε με την ενεργό δικηγορία μέχρι και τη συνταξιοδότησή του.

Από πολύ νωρίς αφοσιώθηκε στη λογοτεχνία με έντονη δράση και ενασχόληση σε ποικίλα λογοτεχνικά επίπεδα. Ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια ασχολήθηκε μαζί με άλλους συμφοιτητές του με την έκδοση του περιοδικού *Λογοτεχνική Πνοή*, ενώ την περίοδο 1962-1967 διηύθυνε το περιοδικό *Δωδεκάτη Ώρα*,² το οποίο άφησε το αποτύπωμά του για τη μαχητικότητα των θέσεών του στα κοινωνικά και πνευματικά ζητήματα του τόπου. Δικηγόρος Παρ' Αρείω Πάγω στο επάγγελμα, αλλά και ποιητής, μελετητής, ανθολόγος, θεατρικός συγγραφέας, δοκιμιογράφος, καθηγητής της Ιστορίας του Θεάτρου, της Λογοτεχνίας και της Δραματολογίας σε ανώτερες καλλιτεχνικές Σχολές. Εκτός των παραπάνω διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του «Συνδέσμου Ελλήνων Λογοτεχνών», καθώς και Διοικητικός Σύμβουλος της «Ενώσεως Ελλήνων Συγγραφέων και Δημοσιογράφων Τουρισμού».³

Η παράλληλη ενασχόλησή του σε πολλαπλά πεδία δράσης δεν λειτούργησε ανασταλτικά στην εξέλιξη του ποιητικού του έργου. Αντιθέτως συνέβαλε καταλυτικά στη διαμόρφωση της ποιητικής του ταυτότητας, ορίζοντάς την πάνω στον κοινωνικό λόγο και την αντίληψη ότι ο ρόλος της τέχνης οφείλει να είναι εξόχως ανθρωπιστικός και οικουμενικός. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέας Παναγόπουλος στο τιμητικό αφιέρωμα στο πρόσωπο του ποιητή Πάνου Παναγιωτούνη, το οποίο διοργανώθηκε από τον Σύνδεσμο «Καλαμάτα» στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου της Αθήνας στις

²Ηλίας Σιμόπουλος και Γιάννης Αναπλιώτης, «Βιοβιβλιογραφικά του ποιητή Πάνου Ν. Παναγιωτούνη», *Εισαγωγή στην ποίηση του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, χ.σ.

³Στο ίδιο.

29.11.1996: «η ακριβοδικία, υποτίθεται και η ζυγοστάθμιση της τυφλής Δικαιοσύνης και των οτρηρών δούλων της, για γραμματικούς και φιλόλογους, αλλά για νομικούς και δικαστές (όπως ο γνωστός από την Παλατινή Ανθολογία Αγαθίας ο Σχολαστικός, επιγραμματοποιός και νομικός του πρώιμου Βυζαντίου), δεν αντιτίθεται, ούτε αντιβαίνει προς το ποιητικό έργο του Πάνου Παναγιωτούνη, αλλά το συμπληρώνει και το κοσμεί».⁴

Πολλά από τα ποιήματά του εκδόθηκαν στα λογοτεχνικά περιοδικά *Νέα Εστία* και *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, καθώς και μεταφράστηκαν σε αρκετές γλώσσες μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται τα ιταλικά, γαλλικά, αγγλικά, πορτογαλικά, σλοβένικα, πολωνικά, ουγγρικά, σέρβικα, κλπ. Επίσης, αρκετά από τα ποιήματά του έχουν μελοποιηθεί. Η ποιητική σύνθεση *Πυρηνική δοκιμασία* που εκδόθηκε το 1963 (και η οποία έχει μεταφραστεί εξ ολοκλήρου στα γαλλικά) μελοποιήθηκε σε Συμφωνικό Μπαλέτο για ορχήστρα και φωνή από τον μουσουργό Αλέκο Λαϊνά.⁵ Η πρώτη παρουσίαση του έργου στο κοινό πραγματοποιήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου του 1968 στο θέατρο Κοτοπούλη (REX) της Αθήνας από την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών και υπό την διεύθυνση του μαέστρου Ανδρέα Παρίδη. Στην πρώτη αυτή παρουσίαση του έργου τραγούδησε η μονωδός-μεσόφωνος Λίτσα Λιώτση-Ρόκα.⁶ Το 1971, μέσα στα χρόνια της επταετίας, η μαέστρος Τερψιχώρα Παπαστεφάνου κυκλοφόρησε το δίσκο *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, όπου στην πρώτη του πλευρά περιλαμβάνονται οχτώ τραγούδια σε ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη με ηχηρά μηνύματα εναντίον του καθεστώτος της Χούντας.⁷

Έχει λάβει διακρίσεις και βραβεύσεις τόσο για την συνεισφορά του στον χώρο της ποίησης όσο και για τη γενικότερη συνεισφορά του στον χώρο των γραμμάτων. Το 1959 έλαβε το Α΄ βραβείο για την ποιητική του σύνθεση *Κοντσέρτο τής μοναξιᾶς* σε λογοτεχνικό διαγωνισμό της ΧΑΝ Αθηνών και με πρόεδρο της Κριτικής Επιτροπής τον Ακαδημαϊκό Τάκη Παπατσώνη. Βραβεύτηκε επίσης από την «Ένωση Ελλήνων Δημοσιογράφων και Συγγραφέων Τουρισμού» για το ταξιδιωτικό του κείμενο *Σκυριανοί περίπατοι*, ενώ το 1971 έλαβε από το Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας βραβείο και μετάλλιο διάκρισης στον χώρο των γραμμάτων,

⁴Ανδρέας Παναγόπουλος, *Εισαγωγή στο ποιητικό έργο του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, Έκδοση Συνδέσμου Η Καλαμάτα, Αθήνα, 1996, σελ. 3.

⁵Ηλίας Σιμόπουλος και Γιάννης Αναπλιώτης, «Βιοβιβλιογραφικά του ποιητή Πάνου Ν. Παναγιωτούνη», *Εισαγωγή στην ποίηση του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, ό.π., χ.σ.

⁶Μουσική Βιβλιοθήκη, <https://digital.mmb.org.gr/digma/handle/123456789/10704>, (τελευταία ανάκτηση 18/02/2022).

⁷Youtube, *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι Τερψιχώρας Παπαστεφάνου (Full Album)*, <https://youtu.be/aAbu3jORDWA>, (τελευταία ανάκτηση 18/02/2022).

καθώς και το χρηματικό ποσό των 50.000 δρχ. για το βιβλίο του *Επιτομή Ι – Τα ποιήματα [1950 -1970]*⁸ που εμπεριέχει επιλεγμένα τμήματα της ποιητικής του γραφής της εν λόγω χρονικής περιόδου, καθώς και την ανέκδοτη συλλογή *Μικρός διάκοσμος*. Το 1989 του απονεμήθηκε το Διεθνές Βραβείο Ειρήνης και Φιλίας Αμπντί Ιπεκτσι για το ποίημά του «Χαιρετισμός στο φίλο μου Μεχμέτ»⁹ στην κατηγορία των λογοτεχνικών κειμένων και βιβλίων (πεζογραφία – ποίηση – θέατρο). Το 2001 τιμήθηκε με το Βραβείο Λυρικού Λόγου, στο Πόζναν της Πολωνίας, το 2002 με το πρώτο Βραβείο Ποίησης της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, ενώ το 2005 με το πρώτο Βραβείο της Ευρωπαϊκής Ποίησης, επίσης στο Πόζναν της Πολωνίας.¹⁰

Ο Πάνος Παναγιωτούνης ασχολήθηκε ενεργά και ποικιλότροπα και με το θέατρο. Διετέλεσε μάλιστα και αντιπρόεδρος της «Ένωσης Κριτικών Θεάτρου και Μουσικής». Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εργάστηκε ως καθηγητής της Ιστορίας του Θεάτρου, της Λογοτεχνίας και της Δραματολογίας σε ανώτερες καλλιτεχνικές σχολές μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η Δραματική Σχολή Μαίρη Βογιατζή Τράγκα και η Σχολή Κινηματογράφου και Τηλεόρασης Λυκούργου Σταυράκου. Πέραν αυτών των δραστηριοτήτων ασχολήθηκε και με τη συγγραφή θεατρικών έργων, αλλά και με τη μελέτη και καταγραφή της Ιστορίας του Θεάτρου τόσο σε διεθνές όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

⁸Ηλίας Σιμόπουλος και Γιάννης Αναπλιώτης, «Βιοβιβλιογραφικά του ποιητή Πάνου Ν. Παναγιωτούνη», *Εισαγωγή στην ποίηση του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, ό.π., χ.σ.

⁹Leonidas Karakatsanis, «Turkish-Greek Relations, List of awardees» <http://turkishgreekfriendship.info/online-supplement-content/30-abdi/75-abdi-ipekci-peace-friendship-prize.html>, (τελευταία ανάκτηση 13/02/2022).

¹⁰Πάνος Παναγιωτούνης, «Βραβεύσεις (οπισθόφυλλο)», *Όμηρος για την αθανασία*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2006.

1.2 Εργογραφία

Ο Πάνος Παναγιωτούνης δόθηκε με πάθος στη Λογοτεχνία, την οποία και υπηρέτησε μέχρι και το θάνατό του, το 2007, με απόλυτη συνέπεια και αφοσίωση. Στην συγκεκριμένη ενότητα παρουσιάζεται η πλήρης εργογραφία του, ταξινομημένη κατά χρονολογική σειρά και ανά λογοτεχνική κατηγορία. Ειδικότερα για το ποιητικό του έργο παρατίθεται συνοπτική περιγραφή της κεντρικής θεματολογίας τής εκάστοτε ποιητικής του συλλογής. Επίσης, συγκεντρώνονται και καταγράφονται κριτικές αναφορές και σχολιασμοί επί της λογοτεχνικής του εργασίας δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα ποιητικά του έργα, η μελέτη των οποίων αποτελεί και το βασικό αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Για την πληρέστερη συγκέντρωση και καταγραφή της εργογραφίας του, εκτός από το διαθέσιμο έντυπο υλικό, ανατρέξαμε και στο ηλεκτρονικό περιεχόμενο που παρέχεται από τον Συλλογικό Κατάλογο Ελληνικών Βιβλιοθηκών (<http://unioncatalogue.nlg.gr>). Σημειώνεται ότι στα πλαίσια της παρούσας διπλωματικής εργασίας θεωρήθηκε σκόπιμο να παρουσιαστεί το ποιητικό έργο του Πάνου Παναγιωτούνη αυτούσιο, διατηρώντας το σύστημα γραφής -πολυτονικό ή μονοτονικό- της αρχικής έκδοσής του.

1.2.1 Ποίηση – Συνοπτική παρουσίαση κατά χρονολογική σειρά

1. *Η μπαλλάντα τής αγάπης*, Αθήνα, 1953.

[Ποιητική σύνθεση είκοσι δύο μερών με κεντρικό θεματικό άξονα, όπως μαρτυρά και ο τίτλος της, την αγάπη, την κύρια επιταγή της μεταπολεμικής περιόδου. Στους στίχους της η αγάπη, η ελληνική φύση και ο Θεός ενώνονται άρρηκτα μεταξύ τους σε ένα τριγωνικό σχήμα, το μόνο ικανό να εμπνεύσει στην ψυχή του ποιητή «τὸ δυνατό λύγισμα τοῦ Θείου στίχου».¹¹]

2. *Ώρες Δοκιμασίας*, Αθήνα, 1955.

[Ποιητική συλλογή είκοσι πέντε ποιημάτων με την οποία ο ποιητής έρχεται «να διατρανώσει τὸ πιστεύω του στὴν μεγάλη αὔριο πὸν θᾶναι ὅπωςδῆποτε καλύτερη, ὠραιότερη, καὶ πιὸ πνευματική»¹² σε μία περίοδο που όχι μόνο το ελληνικό κράτος και ο ελληνισμός γενικότερα, αλλά η ίδια η ανθρώπινη υπόσταση δοκιμάζεται. Η πίστη στον Θεό, οι πανανθρώπινες αξίες και τα ιδανικά, η ομορφιά της φύσης είναι αυτά που θα υποδείξουν τον δρόμο προς τη σωστή κατεύθυνση.]

3. *Πάντα ζημερώνει*, Αθήνα, 1957.

¹¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Η μπαλλάντα τής αγάπης*, χ.ε., Αθήνα, 1953, σελ. 7.

¹²Πάνος Παναγιωτούνης, «Σαν πρόλογος», *Ώρες δοκιμασίας*, χ.ε., Αθήνα, 1955, χ.σ.

[Ποιητική συλλογή είκοσι έξι ποιημάτων που κινείται ανάμεσα στη χαρά και τη λύπη, την αλήθεια και την υποκρισία, το δίκιο και το άδικο, την άνοιξη και τον χειμώνα, το φως και το σκοτάδι. Στην ίδια ποιητική συλλογή συνυπάρχουν και το ποίημά του «Τραγουδῶ γιὰ τὴ χαρά»¹³ και το ποίημα «Τὸ τραγούδι τῶν λυπημένων ἀνθρώπων».¹⁴ Ἐν τέλει ωστόσο, κατισχύει το φως της ασίγαστης ελπίδας. Ο ποιητής μάλιστα δίνει το στίγμα από το πρώτο κιόλας ομότιτλο ποίημα.]

4. *Θαλασσινὰ τραγούδια*, Αθήνα, 1958.

[Ποιητική συλλογή δώδεκα ποιημάτων εμπνευσμένων από τη «μεγαλωσύνη τῆς γαλανῆς φύσης»¹⁵ του Αιγαίου, μέσα από τα κύματα του οποίου αναδύεται η μεγαλοσύνη του έρωτα, που δημοσιεύεται εν είδει αφιέρωσης στη μνήμη της δεκαετούς επετείου της προσάρτησης των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα. Αξίζει να επισημανθεί ότι γράφεται στα Δωδεκάνησα, υποδηλώνοντας την ανάγκη του δημιουργού να βρίσκεται σε άμεση και διαρκή επικοινωνία με τη Μούσα του.]

5. *Κοντσέρτο τῆς μοναξιάς*, Εκδόσεις Πορφύρας, Αθήνα, 1959.

[Ποιητική σύνθεση έξι μερών στο επίκεντρο της οποίας στέκει ο άνθρωπος και η μοναξιά που τον συντροφεύει από τη γέννηση έως και τον θάνατό του. Η απόδοση του συναισθήματος της μοναξιάς δεν πραγματοποιείται με μοιρολατρικά στερεότυπα. Αντιθέτως, η ποιητική σκοπιά του είναι άκρως διεισδυτική και πολύπλευρη, καθιστώντας τον αναγνώστη κοινών των βαθύτερων απόψεών του που εξετάζουν ιδιαιτέρως την κοινωνική διάσταση της μοναξιάς.]

6. *Άνοιχτὸ παράθυρο*, Εκδόσεις Νέστωρ, Καλαμάτα, 1960.

[Ποιητική συλλογή είκοσι επτά ποιημάτων, γέννημα της πυρηνικής εποχής της. Ἐντούτοις, ο ποιητής δεν έρχεται να ξυπνήσει μνήμες από το «μανητάρι τοῦ κακοῦ παραμυθιοῦ»¹⁶ του 1945, αλλά να ψάλλει «τὴν πίστη στὴ ζωή, στὸ ὄνειρο, στὸν ἔρωτα».¹⁷ Ἀνοίγει λοιπὸν το παράθυρο του δωματίου της ποιητικῆς του απομόνωσης, προκειμένου και να αφουγκράζεται τον κόσμο και να διαχέει σε αυτόν το ελπιδοφόρο μήνυμά του, προσυπογράφοντας την αμφίδρομη σχέση ποιητή και αναγνώστη.]

7. *Πυρηνική δοκιμασία*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1963.

¹³Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Πάντα ξημερώνει*, χ.ε., Αθήνα, 1957, σελ. 14.

¹⁴Στο ίδιο, σελ.33.

¹⁵Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Θαλασσινὰ τραγούδια*, χ.ε., Αθήνα, 1958, σελ. θ'.

¹⁶Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Άνοιχτὸ παράθυρο*, Εκδόσεις Νέστωρ, Αθήνα, 1960, σελ. 13.

¹⁷Στο ίδιο, σελ. 14.

[Ποιητική σύνθεση δέκα έξι μερών με θεματικό πυρήνα την ανάγκη για παγκόσμια ειρήνη και αρμονική συνύπαρξη όλων των λαών. Ο Παναγιωτούνης ορθώνει έναν ανθρωποκεντρικό ποιητικό λόγο, προκειμένου να στηλιτεύσει τις αποφάσεις που λαμβάνουν οι «δυνατοί τῆς γῆς»,¹⁸ οι οποίοι αδίστακτα θυσιάζουν στον βωμό του κέρδους και της εξουσίας χιλιάδες ανθρώπινες ψυχές προς ικανοποίηση της δικῆς τους ματαιοδοξίας.]

8. *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1963.

[Ποιητική συλλογή τριάντα τεσσάρων κοινωνικολυρικών ποιημάτων, διαιρουμένων σε τρία μέρη. Στο πρώτο, το ομότιτλο, δεσπόζει η συνέπεια του ποιητή στην κοινωνική αποστολή του και η αρωγός ελληνική φύση, στο δεύτερο, υπό τον τίτλο «Σουίτες τῆς ἀγάπης καὶ τῶν λουλουδιῶν», το αίσθημα του έρωτα και της ἀγάπης που ντύνει με «τὸ ἀνοιξιᾶτικο ἔνδυμα τῆς ἔαρινῆς χαρᾶς»¹⁹ και στο τρίτο, το «Προσκλητήριο», το ηρωικό πνεύμα της περιόδου της γερμανικῆς κατοχῆς που φωτίζει τον δρόμο των σύγχρονών του δοκιμαζόμενων Ελλήνων.]

9. *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ το Ἑλληνικὸ θαύμα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1965.

[Ποιητική σύνθεση εκατόν τριάντα ενός ποιημάτων, διαχωριζομένων σε δώδεκα αυτοτελείς θεματικές ενότητες, μέσα από τις οποίες σκιαγραφείται μία ολοκληρωμένη εικόνα της ελληνικῆς φυσικῆς, κοινωνικῆς, πνευματικῆς, πολιτισμικῆς και ηθικῆς ταυτότητας, μέσα από τις οποίες ψάλλεται ο διθύραμβος των μύθων και των θρύλων, των ηθῶν και των εθίμων, της διάνοησης, της ιστορίας και της γεωγραφίας της Ελλάδας. Οι τίτλοι των δώδεκα ενοτήτων, «Ἡ πρώτη συμφωνία ἀπὸ μιὰ διάφανη Γέννηση», «Ἡ συμφωνία γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ νερό, τ' ἄγρια λουλούδια, τὰ δέντρα καὶ τὸ φῶς», «Ἡ συμφωνία τῆς Ἑλληνικῆς χαρᾶς», «Ἡ συμφωνία τῶν Ἑλληνικῶν μαρμάρων», «Ἡ μυστικὴ συμφωνία τῶν ιδεῶν», «Ἡ πένθιμη συμφωνία γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ αἷμα καὶ τὰ δάκρυα», «Ἡ χάλκινη συμφωνία τῆς Ἀλβανίδας γῆς», «Ἠδὴ στὴ διαφάνεια τῆς Ἑλληνικῆς θάλασσας», «Ἠδὴ στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τοὺς Ἑλληνες», «Οἱ Ἑλληνικοὶ χοροὶ», «Ἠδὲς στίς σκιὲς τῶν προγόνων», «Ὁ καθαρμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔρωτα», εἶναι ενδεικτικοὶ του περιεχομένου και του ελληνολατρικῆς τόνου τους.]

10. *Πρέβεζα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1968.

¹⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Πυρηνικὴ δοκιμασία*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1963, σελ. 11.

¹⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1963, σελ. 24.

[Ποιητική σύνθεση τριάντα δύο ποιημάτων, εμπνευσμένων από την «Πρέβεζα» του Κώστα Καρυωτάκη, «τοῦ ἐγγάρακτου ἀπὸ πένθη ποιητῆ».²⁰ Κατά τον Παναγιωτούνη, η «θεσπέσια Πρέβεζα»²¹ δεν δηλώνει την ομώνυμη πόλη της Ηπείρου, αλλά το σύμβολο της διαρκούς αναζήτησης της ανθρώπινης ψυχής που πασχίζει να ισορροπήσει ανάμεσα στο «φῶς καὶ στὸ θάνατο».²² Η υπαρξιακή θεώρηση νομοτελειακά τὸν οδηγεί στην «ἀνίχνευση τῆς ἀπελπισίας τῶν στίχων»²³ του Καρυωτάκη, χωρίς ὅμως ο ἴδιος να «ξεχνᾷ τὸν ἥλιο».²⁴

11. *Επιτομή I, (Τα ποιήματα [1950 - 1970])*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὦρα, Αθήνα, 1970.
[Επιλογή της ποιητικής εργασίας της περιόδου 1950 – 1970. Περιλαμβάνεται και η ανέκδοτη συλλογή *Μικρὸς διάκοσμος*, η οποία αποτελείται από είκοσι εννέα ποιήματα, διαιρούμενα σε τρία μέρη, όπου ο αγγελιοφόρος ποιητής προμηνύει, με την αρωγή του Θεού, τη βέβαιη ανατροπή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, το πέρας της εποχής των δεινοσαύρων. Ο ποιητής που αρέσκεται στα αντιθετικά ζεύγη, αντιτάσσει στην αγωνία του πρώτου άτιτλου μέρους και τον φόβο του δεύτερου υπό τον τίτλο «Οἱ δεινόσαυροι» το φως και την ελπίδα του τρίτου που φέρει τον τίτλο «Τὰ Σκυριανά».]
12. *Τὰ Σκυριανά*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὦρα, Αθήνα, 1972.
[Ποιητική συλλογή είκοσι ενός ευσύνοπτων ποιημάτων, των οποίων ο λυρικός και μεστός ποιητικός λόγος ταξιδεύει τον αναγνώστη στο νησί της Σκύρου. Η παράδοση, η ιστορία, τα χρώματα και το φυσικό κάλλος του νησιού ζωντανεύουν για να ψάλλουν «τὸ τραγούδι τῆς Σκύρου».²⁵ Η ποιητική σκηνογραφία, πλούσια και ανεξάντλητη, εκτείνεται από τη «θάλασσα τοῦ Ρούμπερτ Μπρούκ»,²⁶ Ἄγγλου φιλέλληνα ποιητή που ετάφη στη Σκύρο, μέχρι τη Θεοτόκο της Σκύρου, την «πιὸ γλυκεῖα Παναγιὰ τοῦ κόσμου»,²⁷ το Καλικρί, το Αχείλι και την Ατσιτσα.]
13. *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὦρα, Αθήνα, 1973.
[Ποιητική συλλογή εξήντα τριῶν ποιημάτων που φέρουν τη σφραγίδα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Κατάμεστη ἀπὸ κρυφὰ νοήματα, ἀντηχεί την αλλαγή της σελίδας της ελληνικής ιστορίας που προετοιμάζεται και την ανατροπή του πολιτικού σκηνοῦ που οργανώνεται παρασκηνιακά, προοιωνίζει την αλκυονίδα που θα σημάνει τον ερχομὸ της ἀνοιξης «μέσ' το χειμῶνα τῆς μοναξιάς».²⁸

²⁰Πάνος Παναγιωτούνης, «Θητεία», *Πρέβεζα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὦρα, Αθήνα, 1968.

²¹Στο ἴδιο, «Νᾶσαι στὴ θεσπέσια Πρέβεζα».

²²Στο ἴδιο, «Φῶς καὶ Θάνατος».

²³Στο ἴδιο, «Αγωνία ὦρα μηδέν».

²⁴Στο ἴδιο, «Βύθιση».

²⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ Σκυριανά*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὦρα, Αθήνα, 1968, σελ. 27.

²⁶Στο ἴδιο, σελ.8.

²⁷Στο ἴδιο, σελ.31.

²⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὅ.π., Αθήνα, 1973, σελ. 70.

- Επηρεασμένος από την εποχή του που επιτάσσει την ανυποταξία, συνειρμικά μεταφέρεται στη Μάνη, αφού στη Μάνη ηχεί «ή αντίσταση κι' ή έλευθερία».^{29]}
14. *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1974.
[Λυρικό χρονικό σαράντα ποιημάτων, εκφωνουμένων από τον χορό, τον άνδρα, τη γυναίκα και τον ποιητή, η αποκλειστική θεματολογία του οποίου προέρχεται από την περίοδο του πραξικοπήματος των Συνταγματαρχών και κυρίως από την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Εύκολα συμπεραίνει κανείς τον τόνο των ποιημάτων, αν αναλογιστεί, ότι μολονότι γράφονται το Νοέμβριο του 1973, τυπώνονται τον Χειμώνα του 1974, περίοδο της μεταπολίτευσης, κατά την οποία αποκαθίσταται η κοινοβουλευτική δημοκρατία και οι εξορίες και οι διώξεις αποτελούν πλέον παρελθόν.]
15. *Γράμμα στὸν Ποιητή*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1975.
[Ποιητικό γράμμα με αποδέκτη τον αδερφό του, όπως τόν αισθάνεται, χάριν της κοινής τους μανιάτικης καταγωγής, της κοινής τους πνευματικής πορείας και του ιδεολογικού τους προσανατολισμού, Γιάννη Ρίτσο. Έχει μελετήσει, σε βάθος, τον βίο και το έργο του και πολλές είναι οι επιρροές που έχει δεχθεί από αυτόν η ποιητική γραφή του. Κοινό σημείο αναφοράς αποτελούν τα βιώματά τους και οι δοκιμασίες της πατρίδας τους και κοινή τους στόχευση, με μέσο την «ἅγια ποίηση»,³⁰ να αποδώσουν «τὸ σχῆμα τῆς ζωῆς, τοῦ ἔρωτα καὶ τῆς ἀγωνίας, τὸ σχῆμα τῆς νέας ποίησης».^{31]}
16. *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1977.
[Ποιητική συλλογή πενήντα ποιημάτων, αναφερομένων στην ποιητική πράξη, μέσα σε αυτό το άσπρο δωμάτιο, που ο ποιητής απομονώνεται και πολεμά με τον χρόνο, τις λέξεις και τα σύμβολα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το χρώμα του, αφού για τον Παναγιωτούνη μέσα από την ποίηση, μέσα από «κηλίδες αἷμα, σπέρμα καὶ δάκρυ»³² αναγεννάται το όνειρο και η ελπίδα. Ενδεικτικοί των αγωνιών του ποιητή είναι και οι τίτλοι πολλών ποιημάτων, όπως «Σύμβολο», «Οἱ λέξεις», «Ἡ ἱστορία», «Ἡ στίλβη τῶν λέξεων», «Χρόνος καὶ χρόνος», «Μνήμη», «Ἡ μοναξιά τοῦ τοξότη».]
17. *Οἱ λύκοι καὶ τὰ νούφαρα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1978.
[Ποιητική σύνθεση τριάντα δύο ποιημάτων, εμπνευσμένων από τη φύση. Αντιστοίχως προς τα νούφαρα που βυθίζονται, κάθε βράδυ, στα λασπωμένα νερά

²⁹Στο ίδιο, σελ. 61.

³⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Γράμμα στὸν Ποιητή*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1975, σελ. 31.

³¹Στο ίδιο.

³²Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, Αθήνα, 1977, σελ. 9.

και το επόμενο πρωί, αναγεννώνται όμορφα και καθάρια, η ανθρωπότητα δύναται να αναγεννηθεί και να απαλλαγεί από τους σύγχρονους λύκους. Ο ποιητής υψώνει τη φωνή του έναντι «των αγαθών λύκων με τὰ γελαστά πρόσωπα, πού τὰ κυβερνᾷ ὁ σπαραγμός»³³ και μεταφέρει το διαχρονικό μήνυμα της αέναης πάλης και της τελικής επικράτησης του καλού έναντι του κακού. Η αγαθότητα, η γνώση και η πνευματική αναγέννηση συνιστούν τη μοναδική ελπίδα σωτηρίας.]

18. *Καντάτα στό Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1979.

[Ποιητική σύνθεση είκοσι ποιημάτων, εμπνευσμένων από τον βίο και το έργο του Ισπανού ποιητή και δραματουργού Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα, με ιδιαίτερη μνεία στη δολοφονία του, λόγω των αριστερών του πεποιθήσεων. Σε μία περίοδο που ο ποιητής αισθάνεται πως «και πάλι τα σκυλιά αλυχτούν στη γη»,³⁴ μεταφέρεται νοερά στην περίοδο του ισπανικού εμφυλίου πολέμου του 1936, κατά την οποία ωστόσο, δεν επισφραγίστηκε το τραγικό τέλος, αλλά η μεταθανάτια ζωή του Λόρκα.]

19. *Ύμνολόγιο - Συναξάρι Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1979.

[Ποιητική ωδή δώδεκα μερών, εμπνευσμένη από τον βίο και το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Αυτός, «ὁ ἄσπιλος Ἑλληνας ὁ εὐκατάστατος τῆς πίστεως»,³⁵ και η διδαχή του συγγραφικού του κληροδοτήματος εκλείπουν από τη σύγχρονη του ποιητή Ελλάδα, ο οποίος, ακολουθώντας τον στο βαθύ του «ὄνειρο στὸ κῦμα»,³⁶ επιδιώκει «τὴ λύτρωση ἀπ' τὸ κακὸ ὄνειρο»³⁷ της εποχής του. Εντυπωσιακή σε αυτήν την ποιητική διαδρομή είναι η αξιοποίηση του συγγραφικού και ποιητικού έργου του Παπαδιαμάντη.]

20. *Διόνυσος Πάσχων*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1980.

[Ποιητική σύνθεση δώδεκα συμφωνιών, αποδιομένων σε μία άρτια διαπλοκή λυρικού και ρεαλιστικού τόνου και εμπνευσμένων από την αρχαιοελληνική μυθολογία. Κεντρικός ήρωας είναι ο θεός Διόνυσος, προστάτης του κρασιού και της μέθης, της γονιμότητας και της βλάστησης και θεματολογία του η εξελικτική διαδρομή του, από τον ερχομό έως τη σταύρωση και την έξοδό του. Πίσω από τον συμβολικό λόγο του ποιητή διακρίνει κανείς τη συνάρτηση του Διονύσου με τον σύγχρονο δοκιμαζόμενο Έλληνα και την πίστη του ποιητή στην αναγέννησή του.]

³³Πάνος Παναγιωτούνης, *Οί λύκοι και τὰ νούφαρα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1978, σελ. 19.

³⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, Εκδόσεις Δρομεύς, Αθήνα, 2000, σελ. 79.

³⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Ύμνολόγιο - Συναξάρι Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1979, σελ. 16.

³⁶Στο ίδιο, σελ. 9.

³⁷Στο ίδιο, σελ. 12.

21. *Έλεγχο της παραγμένης νήσου Κύπρου*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1981.
[Ποιητική σύνθεση ευσύνοπτων ελεγειακών ποιημάτων μέσω των οποίων ο ποιητής πλέκει σε λυρικό και θρηνητικό τόνο τη μακράϊωνη ιστορία «τῆς παραγμένης νήσου» από τις μυθικές απαρχές της μέχρι τη σύγχρονη του ποιητή εποχή. Ο χρόνος στη ματωμένη αυτή χώρα μοιάζει να έχει παγώσει, αφού δεν σταματά να γίνεται μάρτυρας της ίδιας επαναλαμβανόμενης εμπειρίας. «Κοῦρσος τῆς Ἀνατολῆς, ἀγέρας ἀρπαγῆς τῆς Δύσης»,³⁸ αναμένει το ξημέρωμά της υπό την σκέπη της Ελλάδας.]
22. *Τὰ Μανιάτικα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1982.
[Ποιητική συλλογή είκοσι δύο ολιγόστροφων ποιημάτων, εμπνευσμένη από τον τόπο καταγωγῆς του και τυπωμένη για λογαριασμό της Πανλακωνικής Αδελφότητας, όπου ο Παναγιωτούνης συμπυκνώνει με εντυπωσιακό τρόπο την μακράϊωνη ιστορία της Μάνης. Οι στίχοι όμως αυτοί δεν αποπνέουν μόνο το παρελθόν, συνάμα μαρτυρούν το παρόν και προοιωνίζουν το μέλλον. Ο λακωνικός χαρακτήρας τους αποδίδει στο έπακρο τον λιτό τρόπο ζωῆς και έκφρασης των Μανιατών που τούς ωθεί να θεωρούν την ουσία των πραγμάτων και να αποβάλλουν κάθετι περιττό.]
23. *Φωταγωγημένο Αἰγαῖο*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1983.
[Ποιητική συλλογή πενήντα επτά ολιγόστιχων ποιημάτων, υπαγορευμένων από τη θάλασσα του Αιγαίου. Ο ποιητής, «μὲ τὴ μαγικὴ φωτιὰ στὰ χέρια»,³⁹ αφήνεται σε ένα θαλασσινό νυχτερινό ταξίδι, μέσα από το οποίο θύμησες και ενθυμήσεις, φιλοσοφικοί στοχασμοί γύρω από τη ζωῆ και τον θάνατο, τον χρόνο και τη φθορά, γεγονότα της επικαιρότητας τίθενται σε ένα ακατάπαυστο παιχνίδι με τις λέξεις. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι για τον Πάνο Παναγιωτούνη αυτό το νυχτερινό ταξίδι της ποίησης πρέπει να απεκδύεται του σκότους του και να ἀγει προς το φως.]
24. *Σκοπευτήριο*, (1η Μάη 1944, Διακόσια ματωμένα χελιδόνια, Ποιητική μαρτυρία), Εκδόσεις Θουκυδίδης, Αθήνα, 1985.
[Ποιητική μαρτυρία για τα «διακόσια ματωμένα χελιδόνια» που εκτελέστηκαν την 1η Μαΐου του 1944, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανῆς, από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχῆς, ως αντίποινα για την αντιστασιακή δράση του ΕΛΑΣ. Ο Πάνος Παναγιωτούνης προβαίνει σε μία προσωπική κατάθεση/μαρτυρία των τελευταίων στιγμών των «διακοσίων παλικαριών»⁴⁰ της Ελλάδας, σε μία πνευματική και

³⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλεγχο της παραγμένης νήσου Κύπρου*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1981, σελ.28.

³⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἰγαῖο*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1983, σελ. 35.

⁴⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 166.

συναισθηματική βίωση των γεγονότων που σημάδεψαν την Ματωμένη Πρωτομαγιά του 1944.]

25. *Οί κάστορες (Τὰ μικρὰ λυρικά)*, Εκδόσεις Μαυρίδης, Αθήνα, 1987.

[Ποιητική συλλογή εβδομήντα επτά ποιημάτων, διαχωριζομένων σε τρία δομικά μέρη υπό τους τίτλους «Οί Κάστορες», «Ἐπιθυμίες» καὶ «Τὸ Παιχνίδι». Ο Πάνος Παναγιωτούνης, με λόγο εξάισια λυρικό και βαθειά στοχαστικό, υπεισέρχεται σε μία βαθύτερη θεώρηση και αποτίμηση της ανθρώπινης ζωής και υπόστασης. Το εφήμερο των ανθρώπινων σχέσεων, η αγάπη, ο έρωτας, η επιμονή των ανθρώπων της τέχνης και του πνεύματος να ανθίστανται στον υλισμό και την απαξία της σύγχρονης εποχής δομούν τον βασικό πυλώνα της θεματολογίας της συγκεκριμένης ποιητικής συλλογής.]

26. *Ο Ευρώτας*, Συμφωνικό ποίημα, Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα, 1989.

[Ποιητική συλλογή είκοσι τεσσάρων ποιημάτων, των οποίων η θεματολογία πηγάζει μέσα από το «ποτάμι του χαλκού και του ασημιού»,⁴¹ τον Ευρώτα. Ο ποιητής, έχοντας ως σημείο αναφοράς τον μεγάλο μυθικό και ιστορικό ποταμό Ευρώτα, αποδίδει, με ιδιαίτερα γλαφυρό και πρωτότυπο ποιητικό λόγο, τις ομορφιές και το φυσικό κάλλος της λακωνικής γης, ενώ παράλληλα αναδεικνύει τις αρετές που διδάσκει η ιστορία της.]

27. *Επιγράμματα (Το πρώτο χιόνι)*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1990.

[Ποιητική συλλογή ολιγόστροφων ποιημάτων, τα οποία αποδίδουν τις σκέψεις, τους στοχασμούς και τις απόψεις του Πάνου Παναγιωτούνη αναφορικά με τον υλισμό, το κυρίαρχο στοιχείο της σύγχρονης του εποχής και την μετακύλιση της πολιτικής από τον άνθρωπο στον πλουτισμό και την εκμετάλλευση. Μοναδική αχτίδα αισιοδοξίας, η επιστροφή και η ουσιαστική σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση.]

28. *Λαύριο II*, Λακωνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992.

[Ποιητική συλλογή δέκα έξι ποιημάτων, μέσα από τα οποία ο ποιητής αποδίδει, με γλαφυρό τρόπο, την παρακμή στην οποία έχει επέλθει η ιστορική εργατούπολη του Λαυρίου, μέσα σε ένα γενικότερο αίσθημα κάμψης που διακρίνει τον αιώνα του. Μέσω της προσφιλούς στον ποιητή συγκριτικής μεθόδου, το Λαύριο της μεταλλευτικής δραστηριότητας της κλασικής εποχής έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εργατούπολη της απραξίας του 1991 και κάνει τον Παναγιωτούνη να αναφωνήσει «ο αιώνας μας, πτωσία και όλεθρος, να απέλθει, να απέλθει».⁴²]

⁴¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Ο Ευρώτας*, Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα, 1989, σελ. 13.

⁴²Πάνος Παναγιωτούνης, *Λαύριο II*, Λακωνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992, σελ. 21.

29. *Ο Μινώταυρος (Ο Παιάνας της Ειρήνης)*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1993.

[Ποιητική σύνθεση εμπνευσμένη από την αρχαιοελληνική μυθολογία. Ο Μινώταυρος της σύγχρονης εποχής, αυτό το «είδωλο καταστροφών»⁴³ που είναι ικανό να οδηγήσει σε τέλμα ολόκληρη την ανθρωπότητα, αναπαρίσταται υπό την απειλή ενός πυρηνικού πολέμου, ως απότοκος της αέναης διαμάχης των ισχυρών του κόσμου να εξοπλιστούν πυρηνικά. Μοναδική ελπίδα σωτηρίας σε αυτήν την ιστορικής σημασίας διακύβευση συνιστούν η παγκόσμια ειρήνη και η αγάπη προς τον συνάνθρωπο.]

30. *Άλως $E = MG^2$* , Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1996.

[Ποιητική συλλογή στην οποία ο Παναγιωτούνης καταπιάνεται μ' ένα μη δημοφιλές θέμα ποίησης, αυτό του «χωροχρόνου» του Αϊνστάιν, ταξιδεύοντας τον αναγνώστη στο σύμπαν και καθιστώντας τον κοινωνό μίας ευρύτερης προσπάθειας κατανόησης του κόσμου που ζούμε. Στα ποιήματά του υποβόσκει έντονα η αποστροφή για τη σήψη του σύγχρονου κόσμου, γεγονός στο οποίο αποδίδεται και το διαρκώς μειούμενο ενδιαφέρον των ανθρώπων του πνεύματος να ασχοληθούν με τα θέματα της σύγχρονης κοινωνίας.]

31. *Ελένη της Τροίας*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1997.

[Ποιητική σύνθεση εμπνευσμένη από τον μύθο της Ωραίας Ελένης. «Με την ψευδαίσθηση της γραφής»,⁴⁴ ο Πάνος Παναγιωτούνης ανακαλεί στη μνήμη του την «αγαπημένη γυναίκα της Σπάρτης»,⁴⁵ η αλαβάστρινη ομορφιά της οποίας πυροδότησε τον δεκαετή Τρωϊκό Πόλεμο. Στην ποίησή του, η Ωραία Ελένη υποτάσσεται στη μοίρα της, αφηφώντας τις συνέπειες και τη φωνή της λογικής και νομοτελειακά οδηγείται σ' ένα «ταξίδι πάνω στη γραμμή της ηδονής και του αίματος».⁴⁶]

32. *Ομίχλη*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1998.

[Ποιητική συλλογή ολιγόστροφων και αυτοτελών ποιημάτων, στα οποία αποτυπώνεται η υπαρξιακή αγωνία και οδύνη του σύγχρονου ανθρώπου που καλείται να ζήσει στα «μικρά αυτά χρόνια της γήινης ομίχλης»,⁴⁷ σε ένα θαμπό, ομιχλώδες παρόν, όπου κυριαρχεί η συντριβή των ονείρων και η αποξένωση. Τα

⁴³Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 194.

⁴⁴Στο ίδιο, σελ.212.

⁴⁵Στο ίδιο, σελ.208.

⁴⁶Στο ίδιο, σελ.209.

⁴⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Ομίχλη*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1998, σελ. 13.

ποιήματα της παρούσας ποιητικής συλλογής «εναποτίθενται ως άνθη στη μνήμη του ποιητή της ομίχλης»,⁴⁸ του Λιθουανού, πολιτογραφημένου Γάλλου, Oscar Vladislav de Lubics-Milosz.]

33. *Επιτομή II (Επιλογή 1970 - 2000)*, Εκδόσεις Δρομεύς, Αθήνα, 2000.

[Επιλογή της ποιητικής εργασίας του Πάνου Παναγιωτούνη της περιόδου 1970 – 2000. Περιλαμβάνεται επίσης, η ποιητική συλλογή *Τα Αθηναϊκά*, αποτελούμενη από δώδεκα ποιήματα για την Αθήνα, έμπλεα από νοσταλγία για το λαμπρό παρελθόν της Αθήνας.]

34. *Γράμμα στην Μαρία Πολυδούρη*, Εκδόσεις Δρομεύς, Αθήνα, 2000.

[Ποιητικό γράμμα απευθυνόμενο στη Μαρία Πολυδούρη, το οποίο βρίθεται από το αίσθημα του θαυμασμού που τρέφει ο ποιητής για το πρόσωπο και το έργο της. Η ποιητική της μάλιστα συλλογή *Ηχώ στο Χάος* την αναδεικνύει κατ' αυτόν ισάξια της σημαντικότερης λυρικής ποιήτριας της αρχαιότητας, της Σαφούς. Τονίζεται η εκ των υστέρων αναγνωρισιμότητα και διαχρονικότητα του έργου της, καθώς, όπως χαρακτηριστικά δηλώνει, «ο κόσμος Μαρία δεν καταλαβαίνει τους ποιητές και τα πάθη τους».⁴⁹]

35. *Ακουαρέλλες (Υδατογραφίες)*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2005.

[Ποιητική συλλογή σαράντα τριών ολιγόστροφων -ως επί το πλείστον- ποιημάτων υπαρξιακού και γενικότερου φιλοσοφικού στοχασμού που πηγάζει μέσα από έναν μεστό και βαθιά λυρικό λόγο. Η φύση λειτουργεί ως χρωματική παλέτα για την αποτύπωση των ενδόμυχων αυτών σκέψεων του ποιητή αναφορικά με τη ζωή, τον θάνατο, τη φθορά και την καθημερινή τριβή που συνθλίβει όνειρα, αξιώσεις και συναισθήματα, όλες απόσταγμα φιλοσοφικού και πνευματικού κάματος ετών.]

36. *Μπορινάζ*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2006.

[Ποιητική ωδή σε μορφή μονολόγου και του έργου, αλλά κυρίως του βίου και της θρησκευτικής δράσης ενός από τους σημαντικότερους ζωγράφους όλων των εποχών, του Βικέντιου (Βίνσεντ) Βαν Γκογκ. Εξαίρεται ποιητικά η αυταπάρνηση που επέδειξε ως ιεροκήρυκας της υποβαθμισμένης περιοχής του Μπορινάζ. Όντας συγκλονισμένος από την ένδεια των ανθρώπων που εργάζονταν στα ανθρακωρυχεία της περιοχής απέρριψε κάθε είδους προσωπική άνεση και αφοσιώθηκε, ψυχή τε καί σώματι, στο κήρυγμα του λόγου του Κυρίου.]

⁴⁸Στο ίδιο, σελ.33.

⁴⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Γράμμα στην Μαρία Πολυδούρη*, Εκδόσεις Δρομεύς, Αθήνα, 2000, σελ. 9.

1.2.2 Μελέτες – Δοκίμια – Άρθρα - Μυθιστορηματικές Βιογραφίες

1. *Δύο εκλεκτές Ελληνίδες ποιήτριες: Μαρία Πολυδούρη - Τίλλια Μπαλή*, Μελέτη, Αθήνα, 1958.
2. *Ουώλτ Ουϊτμαν*, Μελέτη, Αθήνα, 1960.
3. *Η σύγχρονη πεζογραφία και το έργο του Βασίλη Μοσκόβη*, Μελέτη, Εκδόσεις Μαυρίδης, Αθήνα, 1964.
4. *Εισαγωγή στην Κυπριακή Λογοτεχνία*, Δοκίμιο, Εκδόσεις Πνευματική Κύπρος, Λευκωσία, 1965.
5. *Η Σκιάθος και ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Λυρικό οδοιπορικό, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1966.
6. «Προβλήματα λογοτεχνών και λύσεις των», Α΄ Πανελλήνιο Λογοτεχνικό Συνέδριο, Εισηγήσεις, Περιοδικό Θρακικά Χρονικά, 1967.⁵⁰
7. *Το μανιάτικο μοιρολόγι και τραγούδι*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1968.
8. *Η Μάνη και ο Μανιάτης ποιητής Νικήτας Νηφάκος [1748-1818]*, Μελέτη, Εκδόσεις Το Ελληνικό Βιβλίο, 1971.
9. *Γιάννης Σκαρίμπας, ο ιδαλγός της Χαλκίδας*, Μελέτη, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1976.
10. *Μανιάτικη περιπέτεια*, Μυθιστορηματική βιογραφία του Μανιάτη ποιητή Νικήτα Νηφάκου [1748-1818], Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1977.
11. *Η υπαρξιακή αγωνία στην ποίηση του Τάκη Αντωνίου*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1978.
12. *Ο Ταΰγετος στο έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1984.
13. *Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ενστάσεις στις απόψεις του Κ. Θ. Δημαρά*, Δοκίμιο, Εκδόσεις Σωματείο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 1986.
14. *Η πεζογράφος Μαρία Μπάκα – Σταυράκου*, Δοκίμιο, Αθήνα, 1989.
15. *Ηλίας Τσαλαφατινός, Ο αγνοημένος ήρωας του 1821 από το Ομηρικό Οίτυλο*, Αθήνα, 1990.
16. *Εισαγωγή στην ποίηση της Σωσώς Πέτρου–Βλάσση*, Δοκίμιο, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1993.
17. *Ο ερωτικός Παπαδιαμάντης*, Εκδόσεις Σωματείο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Αθήνα, 1998.

⁵⁰Πάνος Παναγιωτούνης, «Προβλήματα λογοτεχνών και λύσεις των», *περ. Θρακικά Χρονικά*, τόμ. 7, τχ. 25, 1967, σελ. 27-20, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/thrakika/1967/25/133296>, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).

18. *Το λυρικό στοιχείο στην ποίηση του Βασίλη Κουρή*, Μελέτη, Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1998.
19. *Όμηρος για την αθανασία*, Εισαγωγή στη Λ΄ Ραψωδία της Οδύσσειας, Μονογραφία, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2006.

1.2.3 Ανθολογίες

1. *Σύγχρονη ποιητική ανθολογία*, Εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα, 1961.
2. *Ανθολογία λογοτεχνικών κειμένων έπους 1940-1941*, [Αλβανικό Μέτωπο/Γερμανική Εισβολή/Κρήτη], Επιμέλεια: Πάνος Παναγιωτούνης, Παύλος Ναθαναήλ, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1964.
3. *Η ανθολογία της μητέρας*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1965.
4. *Θαλασσινή ποιητική ανθολογία*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1968.
5. *Ερωτική ποιητική ανθολογία*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1969.
6. *Ανθολογία Δικηγόρων ποιητών*, Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα, 1990.
7. *Νεοέλληνες ποιητές που έφυγαν πρόωρα από τη ζωή*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2004.

1.2.4 Νομικές Μελέτες

1. *Νομικά Θέματα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1967.

1.2.5 Θέατρο – Θεατρικές Μελέτες – Ιστορία Θεάτρου

1. *Τρία μονόπρακτα (I. Το σπήλαιο, II. Ο Μπολιφάρ και το μπαλόκι, III. Οι άλλες φωνές)*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1973.
 2. *Ένας φόνος μέσα στ' όνειρο*, Μονόπρακτο, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1979.
 3. *Στοιχεία ρωμαϊκού και μεσαιωνικού θεάτρου και θεάτρου της Αναγέννησης ως τον Σαίξπηρ, χ.ε.*, Αθήνα, 1979.
 4. *Επίτομη ιστορία παγκοσμίου θεάτρου*, Εκδόσεις Σχολή Σταυράκου, Αθήνα, 1985.
 5. *Διόνυσος Πάσχων*, Σατυρικό δράμα, Αθήνα, 1988.
 6. *Επίτομη ιστορία νεοελληνικού θεάτρου [Από τον 18^ο στον 20^ο αιώνα]*, Εκδόσεις Σχολή Σταυράκου, Αθήνα, 1993.
 7. *Η Κομέντια Ντελ' Αρτε, ένα ζωντανό θέατρο*, θεατρική μελέτη, Εκδόσεις Σχολή Σταυράκου, Αθήνα, 1996.
 8. *Η ελπίδα ή το κουτί της Πανδώρας*, κωμικό μονόπρακτο, Εκδόσεις Σχολή Σταυράκου, Αθήνα, 1997.
-

9. *Η επιστροφή*, τρίπρακτη δραματική κωμωδία, Εκδόσεις Δρόμων, Αθήνα, 2002.

1.2.6 Ιστορικά

1. *Επίτομη ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας, [1000 π.Χ – 1991 μ.Χ], Στοιχεία Αρχαίας – Βυζαντινής – Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Γκούζου.

1.2.7 Ταξίδια – Οδοιπορικά

1. *Η Λιβύη*, Οδοιπορικό, Εκδόσεις Ελληνική Πορεία, Αθήνα, 1981.

1.3 Ανθολόγιο κριτικών αναφορών

Για την πληρέστερη μελέτη της λογοτεχνικής εργασίας του πολυγραφότατου Πάνου Παναγιωτούνη θεωρήθηκε σκόπιμο να ανατρέξουμε σε κριτικές αναφορές επί του έργου του. Για το λόγο αυτό συγκεντρώσαμε υλικό από εφημερίδες, λογοτεχνικά περιοδικά, μελέτες και άρθρα. Παρακάτω παρατίθενται ορισμένες ενδεικτικές κριτικές αναφορές επί της λογοτεχνικής του γραφής.

- Κριτική αναφορά επί της ποιητικής συλλογής *Πάντα Ξημερώνει*. Συντάκτης: Μπάμπης Νίντας, Περιοδικό: *Νέα Πορεία*, Έτος: 1957.

«Στην τρίτη κατά σειράν συλλογή αυτή του κ. Παναγιωτούνη εξακολουθῶ νὰ βρίσκω, ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες, τὸν ἀληθινὸ ποιητὴ ἀκόμη διαπιστώνω μὲ εὐχαρίστηση μίαν ἔκταση τοῦ πνεύματός του σὲ συλλήψεις κοινωνικοῦ περιεχομένου σημασίας παγκόσμιας. Ὁ στίχος ἐπίσης ἀρκετὰ συγκροτημένος μὲ ἄνεση, ἀλλὰ καὶ συνέπεια συνάμα αὐστηρή, ἀποτελεῖ δεῖγμα ποιητικῆς ὠριμότητος. Θᾶπρεπε ὅμως νὰ εἶναι περισσότερο εὐκαμπτος, περισσότερο ἑλαφρῶν καὶ σφυρηλατημένη ἢ ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων - περισσότερη διαφορὰ πρὸς τὰ ἄνω σὲ ποιητικὴ οὐσία περίμενα.»⁵¹

- Κριτική αναφορά επί της ποιητικής σύνθεσης *Ελληνικός Λόγος*. Συντάκτης: Ανδρέας Καραντώνης, Περιοδικό: *Νέα Εστία*, Τεύχος: 935.

«Ἡ καινούρια καὶ ὀγκώδης συλλογὴ τοῦ γνωστοῦ ποιητῆ κ. Πάνου Παναγιωτούνη *Ἐλληνικός Λόγος* μᾶς παρέχει περισσότερα καὶ ἀνανεωμένα κριτήρια, γιὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουμε διαφορετικὰ. Τώρα, δὲν εἶναι πιά ὁ αὐτοσχέδιος ποιητῆς, ὁ ἀποσπασματικός, ποὺ ξετυλίγει ἓνα ποίημα ἐπάνω σε δοσμένη συγκίνηση, αἴσθηση ἢ ἐντύπωση, ἀκόμα καὶ ἰδέα. Εἶναι ἓνας ποιητῆς

⁵¹Μπάμπης Νίντας, «Πάνου Ν. Παναγιωτούνη “Πάντα ξημερώνει”», περ. *Νέα Πορεία*, τόμ. 3, τχ. 32-33, σελ. 340, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/neaporeia/1957/32-33/109443#expanded>, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).

πού συνειδητοποίησε πλατειά τὸν προγραμματισμὸ μίας λυρικής σύνθεσης καὶ πὸς τὴν ἐξετέλεσε μὲ βούληση, μέθοδο καὶ φροντίδα γιὰ κάθε λεπτομέρεια καὶ πλήρωση, κλείσιμο τοῦ ἔργου.»⁵²

▪ Κριτική αναφορά ἐπὶ τοῦ βιβλίου (ανθολογία) «Πάνου Παναγιωτοῦνη - Παύλου Ναθαναήλ, *Ανθολογία λογοτεχνικῶν κειμένων ἔπους 1940-41*, Ἀθήνα 1964». Συντάκτης: Γ. Μποζώνης, Περιοδικό: *Παρνασσός*, Ἔτος: 1964.

«Οἱ κ.κ. Παναγιωτοῦνης καὶ Ναθαναήλ συγκέντρωσαν δημοτικά τραγούδια, λαϊκὲς ἀφηγήσεις, δοκίμια, χρονογραφήματα, ἄρθρα καὶ διηγήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸ ἀλβανικὸ μέτωπο καὶ τὴν γερμανικὴ εἰσβολή. Οἱ δύο συλλογὲς ἔργασθησαν ἐπίμοχθα, γιὰ ν' ἀνεύρουν τὸ ὑλικό, δούλεψαν συστηματικά, γιὰ νὰ τὸ κατατάξουν, νὰ τὸ σχολιάσουν, καὶ νὰ παρουσιάσουν ἓνα βιβλίον καλαίσθητο, κι ἐπιμελημένο.»⁵³

▪ Κριτική αναφορά ἐπὶ τῆς ποιητικῆς συλλογῆς «Πάνου Ν. Παναγιωτοῦνη, *Πρέβεζα*». Συντάκτης: Βάγιος Μπαγλάνης, Περιοδικό: *Νέα Πορεία*, Ἔτος: 1969.

«Ὁ λυρισμὸς τοῦ ποιητῆ χυμώδης, σπάνια λεκτικὰ φορτωμένος, χωνεμένος μὲ τίς ἐσωτερικὲς ἀνακραυγές, μὲ ἔνταση καὶ πάθος πὸς ψηλῶν βέβαια τὸν λόγο, ἀλλὰ δὲν τὸν καθαιρεῖ πάντα, γιὰτί ἐνεδρεύουν - σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις - στοιχεῖα «ποιητίζοντα». Τέλος, μὲ ἀνακούφιση διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἀπουσιάζουν ἐντελῶς οἱ ὕπουλοι ριπτασμοὶ τῆς πεζολογικῆς ἄπλας - πρόβλημα καὶ ἠθελημένη παγίδα τῶν νεοτέρων ποιητῶν - πὸς καταντοῦν στεγνὰ δεσμὰ.»⁵⁴

⁵² Ἀνδρέας Καραντώνης, «Κριτικὴ Ἀναφορὰ ἐπὶ τοῦ βιβλίου Πάνου Ν. Παναγιωτοῦνη “*Ἑλληνικὸς Λόγος*”», περ. *Νέα Ἐστία*, τχ. 935, 1966, σελ. 908, www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=107567&code=2254, (τελευταία ἀνάκτηση 01/02/2022).

⁵³ Γ. Μποζώνης, «Βιβλιοκριτικὰ σημειώματα», περ. *Παρνασσός*, <http://www.lsparnas.gr/uploads/presumptions/documents/8d2ff45a753ca43cdd5a60d521504f2f.pdf>, (τελευταία ἀνάκτηση 01/02/2022).

⁵⁴ Βάγιος Μπαγλάνης, «Πάνου Ν. Παναγιωτοῦνη, *Πρέβεζα*, ποιήματα», περ. *Νέα Πορεία*, τόμ. 15, τχ. 170-171, 1969, σελ. 68-69, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/neapolis/1969/170-171/112000>, (τελευταία ἀνάκτηση 01/02/2022).

Κεφάλαιο 2: Περί ποίησης

Στην σκέψη και στην καρδιά του Πάνου Παναγιωτούνη ο ποιητής και η ποίηση δεν νοούνται αυθύπαρκτα και αυτοτελώς. Απεναντίας, όχι μόνο βρίσκονται σε σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης με την κοινωνία, αλλά πολύ περισσότερο τίθενται στην υπηρεσία της κοινωνίας. Η σπουδαιότητα του εγχειρήματος απαιτεί από μέρος του ποιητή αυστηρή αυτοσυγκέντρωση και απόλυτη στοχοπροσήλωση και η απομόνωσή του συνιστά αναγκαία συνθήκη. Χαρακτηριστικοί του συναισθήματος της μοναξιάς που νιώθει ο ποιητής είναι οι παρακάτω πρώτοι στίχοι της ποιητικής του σύνθεσης *Κοντσέρτο τῆς μοναξιάς*:

Ζῶ μόνος, κατάμονος
ἓνα κοχύλι στὴν ἄκρη τοῦ γυαλοῦ
ἓνα μικρὸ μόριο ποὺ κινεῖται
στὸν ἀέναο κύκλο της κάθε ἡμέρας, στὴ ζεστὴ φύχτα
μιᾶς γαλήνης νυχτός· Ζῶ μόνος
μὲ τὴν μνήμη τῶν περασμένων στ' ἀκροδάχτυλα
μὲ τὰ θούρια καὶ τοὺς παιᾶνες τῆς αὔριον
στὸ πονεμένο στῆθος, ἓνας ἀνθὸς τῆς ἀναμονῆς,⁵⁵

ἀλλά και οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Ἐρημία» της ποιητικής του συλλογῆς *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*: «Ἡ ἐρημία τῶν ἀγρίων/ καὶ τῶν σοφῶν, τῶν βράχων, τῶν μοναχῶν καὶ τῆς ποίησης».⁵⁶

Κατὰ οξύμωρο τρόπο λοιπόν, ο Παναγιωτούνης οφείλει και να απέχει ἀπὸ τὴν κοινωνία και να εργάζεται συνάμα γι' αὐτὴν, διαδικασία μέσω της οποίας καθίσταται τὸ ποιητικὸ του ἔργο σπορά των κοινωνικοπολιτικῶν ζυμώσεων της εποχῆς του και των ιστορικῶν τους αἰτιῶν. Σε περιόδους κατὰ τις οποίες ἡ Ελλάδα ἐρχεται ἀντιμέτωπη με σοβαρὲς ἐθνικὲς περιπέτειες και μαστίζεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀναταραχὲς, ο Πάνος Παναγιωτούνης δεν στέκει παθητικὰ διακεῖμενος ἀπέναντι σε αὐτὴν τὴν ἀπαισιόδοξη και δυσοίωνα πραγματικότητα. Δεν δέχεται ἀπράγμων τὴ μοίρα του, ἀπεναντίας καθοδηγούμενος ἀπὸ τὴν πίστη του στὴν ἀνθρώπινη φύση προτιμᾷ να τὴν ορίζει. Ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς πίστης του στὸν ἄνθρωπο που δεν

⁵⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Κοντσέρτο τῆς μοναξιάς*, Εκδόσεις Πορφύρας, Αθήνα, 1959, σελ. 11.

⁵⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ.53 .

διακυβεύεται ακόμη και στους πιο χαλεπούς καιρούς, σε περιόδους κατά τις οποίες «οί ἀγῶνες γίναν πύρινοι»⁵⁷ είναι η τρίτη στροφή του ποιήματός του «Κάτι λυώνει»:

Δὲν φοβᾶμαι πιά,
τὸν θάνατο τὸν χόρτασα στὸ περιβόλι τῶν δακρύων,
τὴν πίστη τώρα σπαταλῶ, κι' ὅμως πάντα πιστευα
πὼς ἔχει οὐσία ἢ ὕπαρξή μας,
ὁμορφιὰ ὁ κόσμος μας,⁵⁸

ἀλλὰ και η τελευταία στροφή του ποιήματός του «Στὸ κύκλο αὐτῆς τῆς γῆς στὸ κύκλο τοῦ ὄνειρου»:

Αἷμα καὶ φῶς, νίκη καὶ θάνατος
εἶναι ἡ μοῖρα σου ἄνθρωπε καθημερινὲ
ἄνθρωπε τοῦ ὄνειρου,
ἢ νοσταλγία κυκλοφορεῖ στὶς φλέβες σου
ἢ κόπωση στὶς ρυτίδες τῶν χεριῶν σου,
σφίγγει τὰ χεῖλη ὁ πόνος σου, στὴν ὁρμή σου
τρίζει δεσποτικὰ ὁ χρόνος, ἄνθρωπε
εἶσαι ὅμως τὸ καύχημα τῆς αὔριον
ὁ ἀναδεύων πηλὸς στὰ χέρια τῶν θεῶν σου
στὸ κύκλο αὐτῆς τῆς γῆς, στὸ κύκλο τοῦ ὄνειρου,⁵⁹

αμφότερες της ποιητικής του συλλογῆς *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*.

Ωστόσο, ὅλα τα ποιήματα της αὐτῆς θεματολογίας δεν διαπνέονται ἀπὸ τον ἴδιο πάντα αισιόδοξο τόνο. Σε πλείστα, επικρατεῖ μία γενικευμένη πεσιμιστική διάθεση, ἀφοῦ ο σύγχρονός του ἄνθρωπος, ἐνίοτε ἀνήμπορος νὰ ορίσει τὸ μέλλον του, παρακολουθεῖ παθητικὰ τις εθνικὲς ἐξελίξεις. Ἐντονο εἶναι τὸ αἶσθημα της ψυχικῆς κόπωσης καὶ της παραίτησης που τον κατακλύζει ἐπειτα ἀπὸ την επταετὴ δικτατορία των Συνταγματαρχῶν, ὅπως αποτυπώνεται στους παρακάτω στίχους ἀπὸ τὸ *Γράμμα στὸν Ποιητῆ*:

⁵⁷Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 28.

⁵⁸Στο ἴδιο.

⁵⁹Στο ἴδιο, σελ. 17.

Μᾶς κούρασαν πιά τὰ χαλάσματα κι' οἱ ἐλπίδες
ποῦ ὄλο γίνονται στάχτη σ' αὐτὴν τὴν πατρίδα,
μὲ τὴ γαλάζια θάλασσα τὸν καφτερὸν ἥλιο
τὸ φτωχὸ χῶμα, σ' αὐτὴν τὴν πατρίδα
ποῦ σέρνει τὴν κατάρα τοῦ χρόνου καὶ τῶν θεῶν.⁶⁰

Εὐλόγα λοιπὸν αναρωτιέται για τὴ δύναμη τῆς ποίησης: «Μποροῦμε ὅλα αὐτὰ
νὰ τὰ σκιάξομε/ μὲ δυὸ φύλλα χαρτὶ ποίησης/ μὲ τὰ ἐκφραστικὰ ἔστω, χλωμά μας
χέρια;».⁶¹

Απέναντι σε μία τόσο ἀβέβαιη καὶ ἀνασφαλὴ στάση δεν εἶναι λίγες οἱ φορές
που ο ποιητὴς προδίδει τὰ πιστεύω του καὶ βυθίζεται στὴν ἀπραξία, ἐνδίδει καὶ
υποτάσσεται στους ἐπιβεβλημένους ἀπὸ τὴν ἐξουσία κανόνες τῆς λογοκρισίας.
Ενδεικτικὰ, παρατίθεται τὸ ποίημα «Τὰ ποταμόπλοια» τῆς ποιητικῆς συλλογῆς *Τὰ
τύμπανα τῆς βροχῆς*:

Τὰ ὄρια ποτὲ δὲν τὰ περάσαμε
εἴμαστε πάντα δῶθε ἀπ' το
μεγάλο ποτάμι, νομοταγεῖς.
Κυττᾶμε τὰ ποταμόπλοια
ποῦ περνοῦν μὲ πλούσιους
θιάσους σαλιμπάγκων.
Εἶναι εὐτυχεῖς.
Τὰ ὄρια ποτὲ δὲν τὰ περάσαμε
ὑποτελεῖς τῆς πτωχείας
τῆς μελαγχολίας, μὲ τὰ
ποιήματα στὶς τσέπες κυττᾶμε
τὰ γλοιώδη ποταμόπλοια
τοὺς πλούσιους θιάσους
σαλιμπάγκων νὰ περνοῦν,
κυττᾶμε καὶ σωπαίνομε.⁶²

⁶⁰Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Γράμμα στὸν Ποιητὴ*, ὁ.π., σελ. 33.

⁶¹Στο ἴδιο, σελ. 25.

⁶²Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 55.

Άλλοτε πάλι, ο ποιητής παρουσιάζεται ως από μηχανής θεός. Ως πνευματικός άνθρωπος με «ξυπνημένη συνείδηση»,⁶³ αποδεικνύεται απόλυτα συνεπής στον κοινωνικό του ρόλο και προσπαθεί να αφυπνίσει μία κοινωνία με «κοιμισμένη βούληση»⁶⁴ που φαίνεται να έχει χάσει το βηματισμό της, μία κοινωνία που κινδυνεύει να χαθεί στο σκοτάδι της. Μυημένος στη «μεγάλη ήθικη αξία τῆς τέχνης καὶ τὴν πλατεῖα ἀνθρωπιστικὴ τῆς ἀποστολῆς πάνω στὴ γῆ»,⁶⁵ με τη δύναμη της γραφῆς του, προσπαθεί να ταρακουνήσει τους συμπολίτες του που πλέουν ως «καράβια χαμένα στὴν ἄπνοια τῶν καιρῶν». ⁶⁶ Ως φορέας της αλήθειας, προσπαθεί να τούς θέσει προ των ευθυνών τους και να τούς υποδείξει τις δύο κατευθύνσεις που ανοίγονται μπροστά στο σταυροδρόμι που βρίσκονται αφημένοι. «Κτίσμα τοῦ τίποτε καὶ τοῦ παντός ὁ ἄνθρωπος»⁶⁷ διατυπώνει με παρρησία στο ποίημα «Ὁ ἄνθρωπος» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*. Στη βούλησή τους και στη δράση τους εναπόκειται ποια θα εἶναι ἡ συμβολή τους. «Μὴ σωπαίνεις, θυμήσου τὸ χεῖμῶνα/ ποὺ βαρὺς δρασκελάει στὴν ἄνοιξη/ ποὺ χτυπάει τὶς ὑπώρειες τοῦ ἡλίου», ⁶⁸ τούς υποδεικνύει σε συμβουλευτικό και προτρεπτικό τόνο στο ποίημά του «Αἷμα στίς ρίζες» της ως ἄνω ποιητικῆς του συλλογῆς. Τηρεῖ μάλιστα αὐτὴν τὴν υπεύθυνη στάση, ἐν γνώσει τῶν κινδύνων που διατρέχει ἡ ζωὴ του, σε πλήρη συναίσθηση ὅτι συνιστᾶ «ὁ πληγωμένος ποιητής, ἀνάθεμα τοῦ κράτους»,⁶⁹ ὅπως ἐμφαντικὰ σημειώνει στο ποίημα «Τὰ χελιδόνια», ἐπίσης περιλαμβανόμενο στὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*.

Τοιοῦτοτρόπως, ἡ ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου, ἡ πρώτη δυναμικὴ πρωτοβουλία ἐκφρασης τῆς λαϊκῆς ἀντίθεσης στο δικτατορικό καθεστῶς τῶν Συνταγματάρχων ἀπὸ ἐκπροσώπους τοῦ πνεύματος καὶ προάγγελος τῆς πτώσης του, ἐπιδοκιμάζεται ἀπερίφραστα καὶ χειροκροτᾶται ἐνθερμα ἀπὸ τὸν ποιητὴ. Ἐνδεικτικὰ, ἀναφέρονται οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ ποίημά του «Ἡ σιδερένια πόρτα», συμπεριλαμβανόμενο ἐπίσης, στὴν ἴδια ποιητικὴ συλλογὴ:

Μὴν ἀντισταθεῖτε, τὸ πνεῦμα
καὶ ἡ πέννα, τὸ χαρτί
τὸ μελάνι καὶ τὸ σχέδιο,

⁶³ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, Ἐκδόσεις Δωδεκάτη Ωρα, Αθήνα, 1974, σελ. 16.

⁶⁴ Στο ἴδιο.

⁶⁵ Πάνος Παναγιωτοῦνης, «Σὺν πρόλογος», *Ἱβρες δοκιμασίας*, ὁ.π., χ.σ.

⁶⁶ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 15.

⁶⁷ Στο ἴδιο, σελ. 32.

⁶⁸ Στο ἴδιο, σελ. 11.

⁶⁹ Στο ἴδιο, σελ. 43.

τὰ χοντρά βιβλία πὸ ἐνεδρεύουν
στὸ αὔριο, τὰ ματωμένα χέρια
ἢ σιδερένια πόρτα, ἢ πίκρα
ἢ πόρτα, ἢ πίκρα.⁷⁰

Υπὸ αὐτὲς τις συνθήκες, δὲν δικαιολογείται κανένα αἶσθημα εφησυχασμοῦ, τουναντίον, ἡ καθοδήγηση τοῦ πλήθους ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία πρέπει νὰ εἶναι ἀκατάπαυστη, ἀφοῦ τι κι ἀν ἐγίνε το πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας, το ἐγχεῖρημα ἐμείνε ἀνολοκλήρωτο.

Οἱ δεῖχτες ὅμως μετὰ
ἀπ' ὅλα αὐτά, δείχνουν
ἀκινήσια, καὶ τὸ φεγγάρι
ἀκόμη φαίνεται
νὰ ἀκινήτεῖ, σάν
σταματημένο ρολόγι,⁷¹

τονίζει στο ποίημά του «Οἱ δεῖχτες» τῆς ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*.

Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση λοιπόν, τῆς ὑποταγῆς τῆς ποιητικῆς τέχνης στις ἀρχές καὶ τις ἐπιταγές τῆς κοινωρίας, ὠθεῖ καὶ τοὺς ὁμοτέχνους τοῦ, τὰ «ἀδέρφια» τοῦ, ὅπως πλείστες φορὲς τοὺς ἀποκαλεῖ, προκειμένου νὰ ἀφυπνίσουν τοὺς συγχρόνους τοὺς. Δυναμικὴ σε κάθε σκοτεινὴ ἐθνικὴ, ἀλλὰ καὶ διεθνή περίοδο, οφείλει νὰ εἶναι ἡ ἀντίδραση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ πνεύματος καὶ δη τῶν ποιητῶν, στους στίχους τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἀντανακλάται ἡ καθαρὴ ἀλήθεια. Μάλιστα στο ποίημά του «Κι ὅμως πρέπει νὰ τραγουδάμε» τῆς ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό* παραδέχεται πὼς ὁ τόνος τῶν στίχων οφείλει νὰ ἀντικατοπτρίζει το κλίμα τῆς ἐποχῆς, ὅσο ζοφερό κι ἀν εἶναι αὐτό. «Κι ὅμως γιὰ ὅλα αὐτά πρέπει σκληρά/ νὰ τραγουδάμε»,⁷² γράφει χαρακτηριστικὰ. Ἰδιαιτέρως σημασίας εἶναι το κάλεσμα πὺ ἀπευθύνει το 1963 πρὸς τὰ ἀδέλφια τοῦ, τοὺς ποιητὲς, στο πρόσωπο τῶν ὁποίων βλέπει τοὺς θεματοφύλακες τῆς πατρίδας τοῦ, μέσω τοῦ ποιήματός του «Φύλακες γρηγορεῖτε» τῆς προαναφερόμενης ποιητικῆς συλλογῆς, στο ὁποῖο καταλήγει: «Φύλακες γρηγορεῖτε/ κουργεῦουν μιανοὶ καὶ βάρβαροι/ τὸν γαλάζιο

⁷⁰Στο ἴδιο, σελ. 20.

⁷¹Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 21.

⁷²Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 48.

τόπο μας»,⁷³ αλλά και το κάλεσμα που απευθύνει στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με το *Γράμμα στὸν Ποιητή*:

Ἄς βγοῦμε λοιπὸν στοὺς δρόμους οἱ ποιητές
μέ τίς πολύχρωμες σημαῖες τῶν ἐλπίδων
μαῦρες, λευκές, γαλάζιες, κόκκινες, πράσινες
μέ στίχους φωτιά κι' ἐπανάσταση,
μέ ποιήματα φλόγες, συνθήματα ζωῆς
καί θανάτου ἄς βγοῦμε λοιπὸν στοὺς δρόμους.⁷⁴

Ἐκδηλος εἶναι ὁ θαυμασμός του ποιητή πρὸς τα ἀδέρφια του, κατὰ την προσφιλή του ἔκφραση, τα οποία, μολονότι γίνονται κοινωνοί μίας περιόδου παρατεταμένων απογοητεύσεων, δεν παραιτοῦνται, τουναντίον ἐπιδεικνύουν ἕνα ψυχικό σθένος που τροφοδοτεῖται ἀπὸ το ἴδιο το ἀνέσπερο φῶς της Ελλάδας, υψώνονται σε σύμβολα συνεχούς ἀγώνα και μάχης, στέκουν: «πληγωμένοι ἔστω,/ ματωμένοι/ μὰ ἐν τούτοις/ μαχόμενοι»,⁷⁵ ὅπως χαρακτηριστικά σημειώνει στο ποίημά του «Τὸ σπῆλαιο» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*. Ἄλλωστε, ἡ ἴδια ἡ πράξη της ποιητικῆς γραφῆς συνιστά μία ἀτέρμονη μάχη με τις λέξεις, μία μάχη μέσα ἀπὸ την οποία ὁ ποιητής δεν ἀναδεικνύεται πάντα νικητής, ἀλλὰ ἀναδεικνύεται πάντα ἀγωνιστής, ὅπως στους ἀκόλουθους στίχους του ποιήματός του «Αὐτὸ εἶναι νίκη» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο* συμπτκνώνει την ποιητικὴ του φιλοσοφία:

Νὰ πολεμᾷς καὶ νὰ νικιέσαι
ὄχι νὰ νικᾷς, αὐτὸ εἶναι νίκη
ὅταν σηκῶνεσαι ἀπ' τὸ νοτισμένο
χῶμα καὶ ξεκινᾷς γιὰ τὸν ἀχό
τῆς νέας μάχης...⁷⁶

Τον ἴδιο θαυμασμό ὠστόσο, τρέφει ὄχι μόνο για τους σύγχρονους του ποιητές, ἀλλὰ και για τους προκατόχους του που υπέδειξαν τὸ δρόμο της κοινωνικῆς προοπτικῆς της ποίησης, στα χνάρια των οποίων ὁ ἴδιος και τα «ἀδέρφια» του

⁷³Στο ἴδιο, σελ. 56.

⁷⁴Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Γράμμα στὸν ποιητή*, ὁ.π., σελ. 27.

⁷⁵Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 13.

⁷⁶Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 43.

βαδίζουν. Καταφανής είναι ο ενθουσιασμός του για τον Κώστα Καρυωτάκη στους παρακάτω στίχους του ποιήματός του «Εὐωδιά» της λυρικής του σύνθεσης *Πρέβεζα*: «Ἄστραπὲς οἱ στίχοι σου στὴ νύχτα/ καὶ τοὺς πικροχαίρεται ἡ Ἑλλάδα./ Γυμνὴ ἢ ποίησὶ σου καρφώνει/ ἀργυραμοιβοὺς καὶ κίβδηλους»,⁷⁷ οἱ οποίοι σαφῶς αναφέρονται στην ποιητικὴ αντανάκλαση τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας του Καρυωτάκη ὡς υπαλλήλου τοῦ Υπουργείου Προνοίας καὶ συγκεκριμένα τῆς δυσμενοῦς ἀπόσπασής του στὴν Πρέβεζα τὸ 1928, συνακολούθως τῆς προσπάθειάς του νὰ δημοσιοποιήσῃ στοιχεῖα ποῦ ἀπεδείκνυαν τὴ διασπάθιση δημόσιου χρήματος πίσω ἀπὸ τὰ προγράμματα κοινωνικῆς μέριμνας καὶ ἀνακούφισης τῶν προσφύγων.⁷⁸

Παρενθετικά, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ πὼς ὁ Πάνος Παναγιωτοῦνης πρὸς αὐτὴν τὴν οδὸ τῆς προσφοράς τῆς ποίησης στὶς υπηρεσίες τῆς κοινωνίας ὠθεῖ ὄχι μόνον τοὺς ἐγχώριους ποιητῆς, ἀλλὰ τοὺς ποιητῆς σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ συμβουλευτικὸς τόνος ποῦ υιοθετεῖ ἀέναντι στὸν Πῶλ Λῶρενς Ντυνμπάρ, τὸν «Νέγρο ἐθνικὸ ποιητῆ»,⁷⁹ στὸ ποίημά του «Ἀδέρφια μου μαῦροι...» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Πάντα ξημερώνει*, τοῦ οὐοίου καὶ παρατίθενται οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι:

Γλυκὲ τραγουδιστὴ μου, ποιητὴ κι' ἀδερφέ
Πῶλ Ντυνμπάρ,
ἄσε τὴν ψυχὴ σου τὴν τόσο τρυφερὴ
ποὺ τὴν ἔδειρε τῆς ἀρρώστιας ὁ καρπὸς
νὰ φτερουγίσει λεύτερα στὸ Χάρλεμ, στὰ νυχτερινά
κέντρα τῆς Ἰόρκης
στὰ χωριουδάκια τῆς Ἀφρικῆς μὲ τὰ μηλιούνια τίς μῦγες
τῶν πονεμένων συντροφιά,
νοσταλγικὲ γλυκὲ ἀδερφέ μου
μὲ τὰ νέγρικα λυπητερά σου τα τραγούδια,
δὲν χρειάζεται πιά νὰ κλαίς
νὰ λές
τὰ λυπημένα ἐκεῖνα λόγια
γιὰ τὰ μαῦρα σου ἀδέρφια,
στὸ κόσμον οἱ συνειδήσεις γλύκαναν

⁷⁷Πάνος Παναγιωτοῦνης, «Εὐωδιά», *Πρέβεζα*, ὁ.π.

⁷⁸LiFO, «Ὁ Κώστας Καρυωτάκης αυτοκτονεῖ. Οἱ λόγοι παραμένουν μέχρι σήμερα μυστηριώδεις, Μία συζήτηση με τὴν μελετήτρια τοῦ ἔργου τοῦ Χριστίνα Ντουσιά», <https://www.lifo.gr/san-simera/o-kostas-karyotakis-aytoktonei-oi-logoi-paramenoun-mehri-simera-mystiriodeis>, (τελευταία ἀνάκτηση 01/02/2022).

⁷⁹Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Πάντα ξημερώνει*, ὁ.π., σελ. 25.

κι' οί Πολιτισμοί πιά παίρνουν το δρόμο τῆς ἀλήθειας
μὴ κλαίς,
πολλοὶ λεύτεροι ἀληθινοὶ εἴμαστε μαζί σας.⁸⁰

Εντούτοις, οφείλουν να «ἀγρυπνοῦν οἱ ποιητὲς κάτω ἀπ' τὸ ματωμένο φεγγάρι»,⁸¹ ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει στο ποίημά του «Νανούρισμα...» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, οφείλουν να μην εφησυχάζονται, ὄχι μόνο σε περιόδους πολιτικῆς αστάθειας, ἀλλὰ ἀκόμη και σε περιόδους φαινομενικῆς πολιτικῆς σταθερότητας, καθὼς δεν φέρουν μόνο τὴν εὐθύνη για το παρόν, ἀλλὰ και για το μέλλον. Ὡς ἄλλοι προφῆτες, οφείλουν να προαισθάνονται τοὺς κινδύνους προκειμένου να προφυλάσσουν τὴν κοινωνία ἀπὸ αὐτοὺς και να τὴν προετοιμάζουν για τὴν ἀμεση και καίρια ἀντιμετώπισή τους. «Τὸ μέλλον εἶναι τῶν προφητῶν/ και τῶν φτωχῶν ποιητῶν,/ τὸ σήμερα τῶν ἀνθρώπων»,⁸² δηλώνει το 1977 στο ποίημά του «Νηστεία» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*.

Το ποιητικὸ τους ἔργο ἐξάλλου, δεν καθίσταται εὐεργετικὸ μόνο για το παρόν, ἀλλὰ και για το μέλλον, ἀφοῦ κατὰ το πρότυπο του ιστορικοῦ ἔργου του Θουκυδίδη ἀποτελεῖ «κτῆμα ἐς ἀεὶ», ἕναν πολύτιμο διδακτικὸ και νοητικὸ θησαυρὸ για τὶς ἐπερχόμενες γενιές, ἀποψη που συνοψίζεται στην τελευταία στροφή του ποιήματός του «Συνομιλία μ' ἕνα ποιητὴ» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*:

Τὰ τραγούδια ποὺ ἔγραψες
στὴν ἀκρογιαλιά, δὲν θὰ σβύσουν.
Θὰ τὰ τραγουδᾷ ὁ θαλασσινός
ἄνεμος
στὰ πέρατα τῆς γῆς,
στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων,⁸³

στους στίχους του ποιήματος «Πονῶ» τῆς ποιητικῆς συλλογῆς *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*: «Σπᾶστε τὶς ἀλυσσίδες ἀπ' τὸ σήμερα,/ συνδέω τὸ παρόν μὲ τὸ τεράστιο μέλλον»,⁸⁴ ἀλλὰ και στην τελευταία στροφή του ποιήματός του «Υπάρχεις...» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Φωταγωγημένο Αἰγαῖο*: «Φίλε, τώρα βρίσκεσαι στὴν

⁸⁰Στο ἴδιο, σελ. 26.

⁸¹Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 46.

⁸²Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 32.

⁸³Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 17.

⁸⁴Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 54.

ἀντίπερα/ ὄχθη, ὅμως δὲν ἀπουσιάζεις, μένουν/ τὰ φωτεινὰ σήματα τῶν ποιημάτων σου ...». ⁸⁵

Σε αυτήν τη μοναδική δύναμη της ποίησης, να ενώνει κάτω από τη σκέπη της το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, αναφέρεται ο Παναγιωτούνης και στο ποίημά του «Ροῦμπερτ Μπρούκ» της ποιητικής του συλλογής *Μικρός διάκοσμος*, ένα ποίημα αφιερωμένο σε αυτόν τον άγγλο φιλέλληνα ποιητή που πέθανε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα στις 23 Απριλίου του 1915 και ενταφιάσθηκε στη Σκύρο. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι στίχοι: «Εἶδα πάνω στὴ γῆ τῆς Σκύρου/ τὸ αἷμα σου καὶ τὸ πνεῦμα σου», ⁸⁶ αλλά και οι στίχοι: «Ὅμως ἢ Σκῦρος πάντα θὰ ζεσταίνει/ στὴν ζεστή της ἄμμο τὴν πολύτιμη/ μνήμη σου, αἰῶνων μνήμη». ⁸⁷

Αξίζει τέλος να σημειωθεί, ότι αυτή η παρακαταθήκη του μέλλοντος δεν υποκρύπτει από τη μεριά των ποιητών καμία βούληση υστεροφημίας. Απεναντίας, η εσωτερική τους ανάγκη να επικοινωνήσουν τα συναισθήματά τους και η κοινωνική τους αποστολή συνιστούν τις κυριότερες κινητήριες δυνάμεις της πνευματικής τους δημιουργίας. Το ποίημά του «Ἀπόλλων» της ποιητικής του συλλογής *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ένα ποίημα στο οποίο ο Παναγιωτούνης κάνει ἐπίκληση στον Ἀπόλλωνα, τον θεό και προστάτη της ποίησης και γενικότερα των τεχνών και κατ' ἐπέκταση του φωτός και συγκεκριμένα ο απορητικός χαρακτήρας της τελευταίας στροφής του:

Τώρα ψυχορραγῶ κάτω
ἀπ' τὶς φλόγινες ρόδες καὶ
τὰ καφτὰ πέλματα τῶν
ἀλόγων σου Ἀπόλλων,
ἐλάχιστος ἀνάμεσα στοὺς πίο
ἐλάχιστους, θ' ἀφήσω ἄραγε
ἓνα ποίημα, στίγμα στὴ γῆ; ⁸⁸

εἶναι ενδεικτικός της ταπεινότητας και της βαθιάς συναίσθησης της ευθύνης που αισθάνεται ἓνας ποιητής, ἀπὸ το βάρος της οποίας ἀποδεσμεύεται μόνο κατὰ τον θάνατό του, ὅπως, χαρακτηριστικά, διατυπώνεται στους πρώτους στίχους του

⁸⁵ Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 55.

⁸⁶ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή I (Τα ποιήματα [1950-1970])*, Αθήνα, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ὠρα, 1970, σελ. 229.

⁸⁷ Στο ἴδιο.

⁸⁸ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 8.

ποιήματός του «Ο θάνατος του ποιητή» της ποιητικής του συλλογής *Ακουαρέλλες* (*Υδατογραφίες*):

Ο ποιητής γιατρεύεται
όταν το πρόσωπό του
αντικρύζει τις υπόγειες
ροές.
Τότε το όνειρο σταματά
στο αιώνιο όνειρο.⁸⁹

⁸⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Ακουαρέλλες* (*Υδατογραφίες*), Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2005, σελ. 41.

Κεφάλαιο 3: Το επικαιρικό – θρησκευτικό – πολιτικό στοιχείο στην ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη

3.1 Το επικαιρικό στοιχείο

Υπό το πρίσμα της συνειδητής άρνησης περί αριστοκρατικής και ολιγαρχικής αντίληψης της τέχνης και ειδικότερα υπό το πρίσμα του κοινωνικού χαρακτήρα της ποίησής του που ανταποκρίνεται πλήρως στη μεταπολεμική νεοελληνική ποιητική φιλοσοφία, εύκολα δύναται να ανιχνεύσει κανείς στα ποιήματα του Πάνου Παναγιωτούνη στοιχεία από τα γεγονότα της σύγχρονης του επικαιρότητας, εύκολα δύναται να παρακολουθήσει στο ποιητικό του έργο την Ιστορία και την Ποίηση να βαδίζουν πλάι πλάι.

Εντούτοις, αξίζει να επισημανθεί το γεγονός, ότι η πλειονότητα των ποιημάτων του έχει ως σημείο αναφοράς την Ελλάδα και το ελληνικό έθνος γενικότερα. Η ελληνική ιστορική διαδρομή, η εσωτερική, αλλά και η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, οι διεθνείς της σχέσεις έχουν βαθιά επηρεάσει τον λυρικό αυτό ελληνοκεντρικό ποιητή και έχουν αφήσει έντονο το αποτύπωμά τους στον ποιητικό του λόγο. Μάλιστα, δεν διστάζει σε περιόδους εθνικής δοκιμασίας να εκφράζει σαφείς πολιτικές θέσεις και να δίνει απαντήσεις σε εθνικά ερωτήματα και διλήμματα.

Ισχυρή είναι η παρουσία του έπους του 1940 που κυριαρχεί στο τελευταίο μέρος της ποιητικής του συλλογής *Ώρες Δοκιμασίας*, το οποίο είναι αφιερωμένο «στο γαλάζιο χρώμα τής Βόρειας Ήπειρου»,⁹⁰ σε μία περίοδο που γράφθηκαν μερικές από τις πιο λαμπρές σελίδες της ελληνικής ιστορίας, μέσα σε ένα πλαίσιο ηθικής ανάτασης του ελληνισμού της Κύπρου που δοκιμάζεται, αλλά και της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης που έρχεται αντιμέτωπη με την απίστευτη τουρκική βιαιότητα κατά τη διάρκεια της νύχτας της 6ης Σεπτεμβρίου του 1955. Συνολικά ωστόσο, η ένδοξη περίοδος της γερμανικής Κατοχής αντανακλάται στην ποίηση του Παναγιωτούνη, αφού και το τρίτο μέρος της ποιητικής του συλλογής *Άσμα σέ χρώμα γαλανό* υπό τον τίτλο «Προσκλητήριο» είναι αφιερωμένο σε αυτήν, αλλά και η ποιητική του μαρτυρία *Σκοπευτήριο*.

Εξίσου δυναμική στην ποιητική γραφή του Πάνου Παναγιωτούνη είναι και η τραγική περίοδος της δικτατορίας των Συνταγματαρχών και κυρίως της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Μάλιστα, οι ποιητικές του συλλογές *Τὰ τύμπανα τής βροχής* και *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια* αποτελούν το γέννημα της περιόδου αυτής.

⁹⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Ώρες δοκιμασίας*, ό.π., σελ. 53.

Ωστόσο, δεν εμπνέεται αποκλειστικά και μόνο από εθνικά και πολιτικά ζητήματα, αλλά και από τη σύγχρονή του κοινωνική επικαιρότητα και ειδησεογραφία. Ο απόηχος της κοινωνικής δοκιμασίας που γνωρίζει η εργατούπολη του Λαυρίου με το κλείσιμο των εργοστασίων, στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και τις τραγικές συνέπειές του, η εκτίναξη της ανεργίας, η ένταση των διαμαρτυριών αφήνουν το λυρικό και ρεαλιστικό τους συνάμα αποτύπωμα στα δέκα έξι ποιήματα της ποιητικής του συλλογής *Λαύριο II*, μία συλλογή που διαρθρώνεται πάνω στην αντίθεση της ακμής της Λαυρεωτικής γης της κλασικής εποχής και της παρακμής του σύγχρονου του ποιητή Λαυρίου. Χαρακτηριστικοί αυτής της αντίθεσης είναι οι ακόλουθοι πρώτοι στίχοι του ποιήματός του «Δοχή της πόλης» που παρουσιάζουν την εγγραφή της πάνω στα παιδικά πρόσωπα: «Τα παιδιά φυτεύματα του έρωτα λουλούδια/ άλλοτε, τώρα ζουν σκιές από το/ παρελθόν, οδοιπορούν στην αλγία/ της σιωπηλής πόλης. Λαύριο 1991».⁹¹

Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Παναγιωτούνης πίσω από τον όρο Ελλάδα δεν διακρίνει το ελληνικό κράτος με τα στενά χωρικά του όρια, αλλά τον απέραντο ελληνισμό σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Όταν τον Απρίλιο του 1955 η Κύπρος εκκινεί τις προσπάθειες απόσχισής της από το Ηνωμένο Βασίλειο και ένωσής της με την Ελλάδα, ο ποιητής δημοσιεύει το ποίημά του «Προσκύνημα στη Κύπρο» της ποιητικής του συλλογής *Ώρες Δοκιμασίας*, στο οποίο ρητά δηλώνει ότι το νησί αυτό «θα γίνη Έλληνικό, όπως τοῦ πρέπει»,⁹² αφού η Κύπρος αποτελεί «γῆ, γαῖμα, θαῦμα, σῶμα/ Έλληνικό».⁹³

Προκειμένου μάλιστα να αναδείξει την κοινή καταγωγή και ταυτότητα Ελλάδας και Κύπρου, δεν διστάζει να την ντύσει με τα ίδια ελληνικά χρώματα, αφού γι' αυτόν είναι «ἡ πατρίδα μία, / μεγάλη, θεία, ἀδιαίρετη,/ ἡ γαλανή πατρίδα».⁹⁴

Αντιστοίχως, το 1957, ένα έτος κατά το οποίο ο κυπριακός λαός συνεχίζει τον εθνικοαπελευθερωτικό του αγώνα και σημειώνεται η τρίτη ελληνική προσφυγή στον Ο.Η.Ε. για την αυτοδιάθεση της Κύπρου, ο Πάνος Παναγιωτούνης δηλώνει, μέσω της ποίησής του, την αμέριστη συμπαράστασή του στα «ἀδέρφια μας ποὺ πολεμοῦν γιὰ τὴν λευτεριά καὶ τὸ δίκιο στὴ Κύπρο»,⁹⁵ στο ποίημά του «Τὸ τραγούδι τῶν λυπημένων ἀνθρώπων» της ποιητικής του συλλογής *Πάντα ζημερώνει*.

⁹¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Λαύριο II*, Λακωνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992, σελ. 16.

⁹²Πάνος Παναγιωτούνης, *Ώρες δοκιμασίας*, ό.π., σελ. 39.

⁹³Στο ίδιο, σελ.38.

⁹⁴Στο ίδιο, σελ.55.

⁹⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ζημερώνει*, ό.π., σελ. 33-34.

Στη χρονική περίοδο 1955 -1959, κατά την οποία λαμβάνει μέρος ο αγώνας για την αυτοδιάθεση της Κύπρου και την απαλλαγή από τη βρετανική αποικιοκρατία, επανέρχεται ο Παναγιωτούνης και το 1981, με την ποιητική του σύνθεση *Έλεγχο της σπαραγμένης νήσου Κύπρου*, μία λυρική απόδοση της μακραίωνης ιστορίας της Κύπρου που εκτείνεται από τους μυθικούς γενάρχες της, τον Αγαπήνορα και τον Τεύκρο, έως τις πρόσφατες μνήμες του ποιητή από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο «Ατίλας II», τον Αύγουστο του 1974. Ενδεικτικά, παρατίθεται το χωρίο που αναφέρεται στον ηρωικό θάνατο των παρακάτω αγωνιστών και μελών της ΕΟΚΑ:

Χτυπήστε σήμαντρα
τόνοματου είναι
Γρηγόρης Αύξεντίου,
τόνομά του είναι
Γρηγόρης Παλληκαρίδης,
βροντήστε κεραυνοί
τόνομά του είναι
Κυριάκος Μάτσης,
ήχηστε νέες φωνές
του ἄσημιουῦ και τῆς πέτρας
τόνομα του είναι
Καραολής
Δημητρίου
Ξάκος
Γεωργίου...⁹⁶

Ωστόσο, υπάρχουν και εξαιρέσεις στον κανόνα, καθώς ενίοτε, όχι η εθνική, αλλά η διεθνής επικαιρότητα είναι αυτή που ορίζει την πένα του ποιητή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ποίημά του «Αδέρφια μου μαῦροι...» της ποιητικής του συλλογής *Πάντα ξημερώνει*, ένα ποίημα μέσω του οποίου καταγγέλλεται ο φυλετικός ρατσισμός, ένα ποίημα μέσω του οποίου ο ποιητής προασπίζεται τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα των αφροαμερικανών «που οί ἀγέρες τῶν πολιτισμένων nationals»⁹⁷ βάνουσα καταπατούν.

⁹⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλεγχο της σπαραγμένης νήσου Κύπρου*, ό.π., σελ. 32.

⁹⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ξημερώνει*, ό.π., σελ. 25.

Ακολουθως, το 1960, έτος κατά το οποίο η Γαλλία πραγματοποιεί μία επιτυχημένη πυρηνική δοκιμή, δηλώνοντας στην ουσία το παρόν στον πυρηνικό ανταγωνισμό των μεγάλων χωρών, ο ποιητής, με την ποιητική του σύνθεση *Άνοιχτο παράθυρο*, έρχεται να υπενθυμίσει τις τραγικές πανανθρώπινες συνέπειες της ρίψης της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, στις 6 και 9 Αυγούστου του 1945 αντίστοιχα. Η οδυνηρή μάλιστα αυτή εμπειρία και ο επικείμενος φόβος της αναζωπύρωσής της τόν έχει στιγματίσει τόσο βαθιά, ώστε επανέρχεται συστηματικά σε αυτήν καθόλην τη διάρκεια της ποιητικής του δράσης. Ο αναγνώστης τήν παρακολουθεί να κυριαρχεί και στην επόμενη ποιητική του σύνθεση, την *Πυρηνική δοκιμασία*, καθώς και στην ποιητική του σύνθεση *Ο Μινώταυρος (Ο Παιάνας της Ειρήνης)*, αλλά να είναι παρούσα και στην ποιητική του συλλογή *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*.

Φορτωμένο από τα σημαντικότερα γεγονότα της διεθνούς επικαιρότητας των ετών 1974 και 1975, όπως την τουρκική στρατιωτική εισβολή στην Κύπρο, τον Ιούλιο του 1974, τον δεκαπενταετή σχεδόν πόλεμο του Βιετνάμ που κάλλιστα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η μεγαλύτερη ένοπλη σύγκρουση μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και συγκεκριμένα στη λήξη του, στα τέλη του Απριλίου του 1975, στην αρχή της γενοκτονίας της Καμπότζης, κατά το έτος 1975, αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου μεταξύ των μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος της Καμπότζης και τις συνακόλουθες μεταναστευτικές εισροές στο Βιετνάμ και την Ταϊλάνδη είναι και το ποιητικό του γράμμα με αποδέκτη τον Γιάννη Ρίτσο. Ενδεικτικά, παρατίθεται η ακόλουθη έκκληση που τού απευθύνει:

Στείλε τὰ γαλανὰ τηλεγραφήματα
τ' άσβεστωμένα συνθήματα τῆς Λευτεριάς
καὶ τῆς Εἰρήνης, στὰ σφαγμένα παιδάκια
τοῦ Βιετνάμ, στίς θλιμένες μάνες τῆς Καμπότζης
στὰ πεινασμένα καὶ μοναχικὰ παιδιά τῆς Ἀφρο-Ἀσίας
στ' άδιαπέραστα κορίτσια τῆς Κύπρου μας.⁹⁸

Τέλος, εμπνευσμένο από το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου του Ελ Σαλβαντόρ που έμελλε να διαρκέσει για δώδεκα ολόκληρα χρόνια, μεταξύ του 1980 και του 1992 και από την εισβολή κατά το έτος 1982 των ισραηλινών στρατευμάτων στον Λίβανο που βύθισε σε ένα ανελέητο αιματοκύλισμα την Παλαιστίνη είναι εμπνευσμένα τα

⁹⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Γράμμα στον ποιητή*, ό.π., σελ. 9.

ποιήματά του «Έλ Σαλβαντόρ» και «Άπο τὸ «Ἄσμα τῆς ματωμένης Παλαιστίνης», αμφότερα της ποιητικής του συλλογῆς *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*.

3.2 Το θρησκευτικό στοιχείο

Διάχυτο στο ποιητικό έργο του Πάνου Παναγιωτούνη είναι και το θρησκευτικό στοιχείο. Ο ποιητής ως γέννημα του 20ου αιώνα, ενός αιώνα κατά τον οποίο οι παραδεδεγμένες αξίες τίθενται υπό αμφισβήτηση και κυρίαρχη θέση καταλαμβάνουν τα συναισθήματα της άρνησης και του μηδενισμού, ο ίδιος, διερχόμενος από το στάδιο της εσωτερικής αναζήτησης, εν τέλει, όχι μόνο δεν αισθάνεται την πίστη του στο Θεό να κλονίζεται και να διακυβεύεται, αλλά τουναντίον ισχυροποιείται. Γεννημένος σε μία εποχή που ο άνθρωπος δοκιμάζεται, ο ίδιος, απερίφραστα, διατρανώνει την πίστη του. Το ίδιο το θαύμα της φύσης που εκπέμπει αυτό το φῶς ἰλαρόν, στέκει ακλόνητο για να τού θυμίζει την ισχυρή παρουσία του Κυρίου, να τον ανασύρει από το επικαιρικό σκοτάδι και να τον καθοδηγεί, όταν εκτρέπεται, προς τη σωστή κατεύθυνση. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι από το ποίημά του «Φῶς ἰλαρόν» της ποιητικής του συλλογῆς *Ἄνοιχτὸ παράθυρο*: «Κύριε, ὄχι μόνο στοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος/ καὶ στὴν καρδιά μου ἀκούω τὴ γλυκειά/ φωνή σου, φῶς ἰλαρόν, φῶς ἰλαρόν/ ἀπὸ ἀγάπη, γιασεμιά, ἴμερους κι' ὄνειρα»,⁹⁹ αλλά και οι παρακάτω στίχοι του ποιήματός του «Στιγμὲς προσευχῆς» της ποιητικής του συλλογῆς *Ἵθρες Δοκιμασίας*:

Ναί

σευχαριστώ

για τὰ ζουμπούλια, τὰ γιασεμιά, τὰ κρῖνα, τίς βιολλέτες

σευχαριστώ για τὸν καρπὸ τῶν λόγων σου

στὴν ψυχὴ ἔστω κι' ἑνὸς ἀνθρώπου

τραυματισμένου ἀπ' τὴν ἀπιστία

ἑνὸς ἄπιστου ἀνθρώπου τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα

μὲ τίς ἀμφιβολίες καὶ τὴν ἀγωνία στὴν ψυχὴ του, Κύριε.¹⁰⁰

Τοιουτοτρόπως, σε περιόδους έντονης κοινωνικής και ηθικής παρακμής, σε περιόδους κατά τις οποίες οι άνθρωποι αντιβαίνουν στην ανθρώπινη φύση τους και αποδεικνύονται, ὅπως, αριστοτεχνικά, τονίζει στην ποιητική του σύνθεση *Πυρηνική*

⁹⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 29.

¹⁰⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἵθρες δοκιμασίας*, ὁ.π., σελ. 16.

δοκιμασία «ὑπεράνθρωποι, ἀπάνθρωποι»,¹⁰¹ στίχος που δεν αποτελεί το προσφιλέσ σχήμα λόγου αυτοαναίρεσης στην ποίηση του Παναγιωτούνη, αφού ο πρώτος όρος δεν χρησιμοποιείται με την ανώτερη έννοια που τής προσδίδει η νιτσεϊκή φιλοσοφία, αλλά με αρνητικό πρόσημο, επικαλείται την αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο, το σπουδαιότερο δημιούργημά του, ως τον μόνο δρόμο για τη σωτηρία του, όπως διαφαίνεται από τους παρακάτω στίχους του ποιήματός του «Ἡ πολιτεία μας βουλιάζει» της ποιητικής του συλλογής *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*:

Κύριε, Κύριε
χρειαζόμαστε πάλι τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία
ἢ πολιτεία μας βουλιάζει
κι ἀκτινοβολεῖ θρυμματισμένη
ἀπὸ λύπη κι ἐγκαρτέρηση
στὴν ἀναμονὴ μιᾶς νέας Ἱερουσαλήμ.¹⁰²

Στα ποιήματα που ο Παναγιωτούνης επικαλείται τον Κύριο, συχνή είναι η χρήση αυτούσιων χωρίων της χριστιανικής διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ενδεικτικά, σημειώνεται η παρακάτω αναφορά στο ποίημά του «Προσευχή» της ποιητικής του συλλογής *Ἵθρες δοκιμασίας* στην ευχή – παράκληση που ψάλλεται κατά τη διάρκεια της αρχιερατικής Θείας Λειτουργίας:

Κύριε,
ἐπίβλεπον ἐξ ουρανοῦ καὶ ἴδε
καὶ ἐπίσκεψον τὴν ἄμπελον ταύτην
ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου,
Κύριε.¹⁰³

Λίγο αργότερα, στο ποίημα «Δέομαί σου» της ποιητικής του συλλογής *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*, ο ποιητής παραπέμπει πάλι σε αυτήν την ευχή – παράκληση και μάλιστα παραλλάσσοντάς την, προκειμένου να εκφράσει την ύστατη έκκλησή του προς τον Θεό να προστρέξει τον άνθρωπο, το δημιούργημά του, ως αληθινός Πατέρας, σε μία περίοδο που η ίδια η ύπαρξη της ανθρωπότητας κινδυνεύει, αφού η πυρηνική κατάρα απειλεί να την καταπιεί. Παρατίθενται οι εξής στίχοι: «Κύριε,

¹⁰¹ Πάνος Παναγιωτούνης, *Πυρηνική δοκιμασία*, ό.π., σελ. 18.

¹⁰² Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*, ό.π., σελ. 40.

¹⁰³ Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἵθρες δοκιμασίας*, ό.π., σελ. 56.

Κύριε/ επίβλεπον ἐξ ουρανοῦ καὶ ἴδε/ καὶ νουθέτησε τὴν ἄμπελόν σου ταύτην/ τὴν παγιδευμένη στὴν πυρηνικὴ κατάρα.».¹⁰⁴

Αντιστοίχως, προκειμένου να εκφράσει τη βαθιά λύπη και απογοήτευσή του για την ηθική αλλοτρίωση που κυριαρχεί στην Ελλάδα, την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας, παραλάσσει το τελευταίο δοξαστικό μέρος της Κυριακής προσευχής, άλλως του «Πάτερ ἡμῶν»: «Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...» με τους κάτωθι στίχους του ποιήματος «Ἡ βασιλεία τοῦ σκότους» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*:

Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία
ἡ βασιλεία τοῦ σκότους
τῶν νύχτιων πουλιῶν καὶ τῆς
ἀπαντοχῆς, ἡ βασιλεία τοῦ κόλακα
τοῦ δούλου, τοῦ δήμιου, τοῦ μυωπικοῦ
γραφιᾶ, τοῦ τελώνη, τοῦ ὑποκριτῆ
μὲ τὸ λεπίδι στὴν τσέπη, τῆς πόρνης
τοῦ ἐργολάβου, τοῦ δικολάβου.¹⁰⁵

Εντούτοις, σε περιόδους εθνικῆς δοκιμασίας, συχνή, εἶναι ἡ αναφορά καὶ στὴ Θεοτόκο, στὸ πρόσωπο τῆς ὁποίας καθρεφτίζεται ἡ πιο ἀνιδιοτελῆς μορφή ἀγάπης, ἡ Μητρικὴ ἀγάπη. Ενδεικτικά, παρατίθενται οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι ἀπὸ τὸ ποίημά του «Παναγιὰ ἡ γλυκοσιωποῦσα» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Μικρὸς διάκοσμος*, ἓνα ποίημα γραμμéνο τῆ σκοτεινῆς περιόδου τῆς Επταετίας:

Ἡ γλυκυτάτη οἰμωγὴ τοῦ ἐγκόσμιου πάθους μας
ἱστορημένη ἀπὸ φῶς καὶ ἄνθη, ζωγραφισμένη
ἀπὸ χεῖρας εὐσεβείας, ἡ Κεχαριτωμένη
μάννα τῆς μάννας μας, ἡ γλυκυτάτη
μορφή, Παναγία ἡ γλυκοσιωποῦσα
σκέπη, ἀρετὴ καὶ προστάτις μας,
καταφυγὴ τῶν δάκρυων ἡμερῶν μας.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἀνοιχτό παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 12.

¹⁰⁵ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 37.

¹⁰⁶ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή Ι (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 221.

Κι αν στο ποίημα αυτό η Παναγιά αγκαλιάζει τον σύμπαντα κόσμο, στα περισσότερα ποιήματά του που είναι εμπνευσμένα από τη μορφή της, υπό την σκέπη της βρίσκεται η Ελλάδα, όπως μαρτυρείται και από τους τίτλους τους: «Ἡ Θεοτόκος τοῦ νησιοῦ», εμπνευσμένο από τη Σκύρο, «Ἡ Παναγιά τοῦ Αἰγαίου» και «Ἡ Παναγιά τοῦ Βουρκάνου», το περισσότερο βιοματικό. Η Παναγιά της Ελλάδας λοιπόν, λούζεται με τα ελληνικά χρώματα, το γαλάζιο της θάλασσας και το χρυσό του ήλιου. Αντιπροσωπευτικοί της ποιητικής απόδοσης της μορφής της Παναγιάς είναι οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Ἡ Παναγιά τοῦ Βουρκάνου»:

Καὶ ξύπνησες γλυκεῖα θωριὰ τῶν οὐρανῶν
γαλάζιο πέπλο τοῦ Μεσσηνιακοῦ κάμπου
μέσα ἀπὸ τὴν ἀγλὸ τόσων αἰώνων.
Χρυσῆ, ὀλόχρυση μ' ἓνα κομμάτι φεγγάρι στὸ μέτωπο,
τῆς ὑπομονῆς, Μητέρα γλυκοθώρητη,
Ἀρχόντισσα τῶν οὐρανῶν καὶ τῆς πικρῆς γῆς.¹⁰⁷

Κοινό στοιχείο, πάντων των παραπάνω ποιημάτων, είναι το ισοδύναμο σχῆμα Παναγιάς - Μητέρας. Ακόμη και το ποίημά του «Ἡ Θεοτόκος τοῦ νησιοῦ», το μόνο που δεν γίνεται ευθεία αναφορά στη λέξη Μητέρα ή Μάνα, παραπέμπει, ἔμμεσα, σε αυτήν τη Μητρική αγάπη, με τους στίχους: «Ὅλον τὸν ὄδυρμό τῆς ἀνθρώπινης θλίψης/ συμπυκνώνει στὸ κρίνο τῆς ἀγκάλῃς της»,¹⁰⁸ αφού μόνο η αγκαλιά της μητέρας δύναται να απορροφήσει τη στενοχώρια και τη θλίψη.

Ὅχι σπάνια ωστόσο, ο ποιητής αξιοποιεί το θρησκευτικό στοιχείο προκειμένου να θίξει κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις, τόσο θετικά όσο και αρνητικά. Αντιπροσωπευτικοί είναι οι στίχοι: «... ἡ Παναγία ἔκλαιγε/ νύχτα τοῦ Νοέμβρη,/ σπάνια σαπφείρια τὰ μάτια της»,¹⁰⁹ του ποιήματός του «Ἡ σιδερένια πόρτα» της ποιητικής του συλλογῆς *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια* προκειμένου να δηλώσει την απόλυτη επιδοκιμασία του και την αμέριστη συμπαράστασή του στη μαζική εξέγερση του Πολυτεχνείου ενάντια στη δικτατορία των Συνταγματαρχών, περίοδο κατά την οποία, μέσω του αυταρχισμού και της ανελευθερίας του καθεστώτος, γράφονται μερικές από τις πιο μαύρες σελίδες στην ιστορία της

¹⁰⁷Πάνος Παναγιωτούνης, «Ἡ Παναγιά τοῦ Βουρκάνου», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 915, σελ. 1058, www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=105928&code=5701, (τελευταία ανάκτηση 01/03/2022).

¹⁰⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ Σκυριανά*, ὁ.π., σελ. 31.

¹⁰⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 20.

Ελλάδας. Πίσω από τη συγκίνηση της Παναγίας δεν μπορεί παρά να αντικρύσει κανείς τη συγκίνηση του ίδιου του ποιητή μπροστά σε αυτήν την αχτίδα φωτός που αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα και λίγους μήνες αργότερα θα σημάνει την οριστική πτώση του δικτατορικού καθεστώτος.

Τέλος, για μία πληρέστερη θεώρηση της θέσης που κατέχει στην ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη το θρησκευτικό στοιχείο, θα αποτελούσε σημαντική παράλειψη να μην επισημανθούν και δύο ποιητικοί μονόλογοί του, δύο ποιητικές ωδές, εμπνευσμένες από τον βίο και το έργο του διεθνούς φήμης και ακτινοβολίας Ολλανδού ζωγράφου Βίνσεντ βαν Γκογκ και του Έλληνα λογοτέχνη Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, «του Άγιου των γραμμάτων μας»,¹¹⁰ που φέρουν τους τίτλους *Μπορινάζ* και *Υμνολόγιο - Συναξάρι Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη* αντίστοιχα. Γιος πάστορα ο πρώτος και γιος ιερέα ο δεύτερος, διατελέσας προσωρινώς ιεροκήρυκας ο πρώτος της παρακμιακής περιοχής του Βελγίου Μπορινάζ, όπου λειτουργούσε ορυχείο και δόκιμος μοναχός στο Άγιον Όρος ο δεύτερος, αρνούμενοι αμφότεροι κάθε είδους άνεση και πολυτέλεια, ζωγράφισαν, ο πρώτος τους πίνακές του και ο δεύτερος τη γραφή του, με το φως της πίστης τους. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι:

Μπορινάζ, Μπορινάζ
μικρή πολίχνη του Βορρά
γεμάτη ομίχλη και απόπνοια
κάρβουνου, στοές απόσκιες
και στοές του μαύρου θανάτου.
Η φτώχεια σε καθηλώνει στο χρόνο
στους δρόμους σου κυκλοφορούν
άντρες και γυναίκες, σκοτεινές σκιές
που βγαίνουν από τα έγκατα της γης
από τα βάθη της απελπισίας.
Ήταν τότε που ήρθε Εκείνος
στο Μπορινάζ
φορτωμένος ιδέες και χρώματα
την παλέτα της έγχρωμης ελπίδας
φτωχός και άστεγος όπως

¹¹⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Ακουαρέλλες (Υδατογραφίες)*, ό.π., σελ. 34.

ο μεγάλος δάσκαλος, ντυμένος την πίστη¹¹¹

και

Σμίλευε τίς ιστορίες τῶν φτωχῶν καὶ πονεμένων
τῶν ἀπόκληρων γιατί «δὲν ἔχουν ποτὲ τελειωμό
τὰ πάθη κι οἱ καῦμοι τοῦ κόσμου».

Ἐνέμετο τὴ λατρεία τῶν ἀπλῶν καὶ ἄσοφων
φορτωμένος τὴν ὀδύνη τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ μόχθου
ἔχων ὅμως πρῶτο μέλημα τὴν ἐπιστασία τῆς ψυχῆς
ὁ ποθεινὸς καὶ τρισόλβιος μαθητὴς τῶν ναιδρίων,¹¹²

από τον πρώτο και τον δεύτερο ποιητικό μονόλογο αντίστοιχα, μέσα από τους οποίους διαφαίνεται η άμεση συνάρτηση και διαπλοκή του βίου και του έργου τους.

3.3 Το πολιτικό στοιχείο

Αναμφίβολα, στο ποιητικό έργο του Πάνου Παναγιωτούνη, έμμεσα ή άμεσα, αντανακλώνται οι πολιτικές του απόψεις και ο ιδεολογικός του προσανατολισμός. Άλλοτε, παρατίθενται απλές νύξεις και υπαινιγμοί και άλλοτε, γίνονται σαφείς αναφορές στις πολιτικές του πεποιθήσεις. Η τελευταία στροφή του ποιήματός του «Η βασίλισσα στὸν καθρέφτη» της ποιητικής του συλλογής *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό* που δημοσιεύεται το 1963 αποτελεί ξεκάθαρα μία έμμεση αναφορά στην ιδεολογική αντίθεσή του στο πολίτευμα της βασιλευομένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που είχε την περίοδο εκείνη η Ελλάδα, όπως διαφαίνεται, από τον μεστό από ειρωνεία τόνο των ακόλουθων στίχων, όπου η ένδεια και η ανέχεια των εξουσιαζόμενων αντιβαίνει στην εύρωστη σωματικά, αλλά άρρωστη ψυχικά και ηθικά εικόνα των φορέων της εξουσίας:

Τὸ γράφουν οἱ σημερινές
ἐφημερίδες, πεινοῦν πολλοὶ στὸν κόσμο,
στὴ γῆ μας πολλοὶ εἶναι γυμνοὶ
καὶ κρυώνουν,
ἐν τούτοις μιὰ Βασίλισσα

¹¹¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Μπορινάζ*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2006, σελ. 7.

¹¹²Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἕγμολόγιο-Συναξάρι Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, ὁ.π., σελ. 29.

κυττάει τὸ ὠραῖο ροδαλό της πρόσωπο
στὸν καθρέφτη.¹¹³

Υπό μορφή έντονης διαμαρτυρίας, ακόμη και καταγγελίας, παρουσιάζονται οι επόμενοι στίχοι της ποιητικής του σύνθεσης *Οἱ λύκοι καὶ τὰ νούφαρα*, στους οποίους αντικατοπτρίζεται η συνολική θεώρησή του για την ευρύτερη ελληνική πολιτική πρακτική του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα. Το σύνολο των εξουσιών, οι φορείς της νομοθετικής, της δικαστικής και της εκτελεστικής εξουσίας, οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και του κλήρου απεκδύονται του κοινωνικού τους ρόλου και βυθίζονται στη διαφθορά και στη σήψη. Ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι:

Τὴν τήβεννο φοροῦν οἱ λύκοι
ρητορεύουν σὲ κοινοβούλια, διοικήσεις
ἐταιριῶν, στὸν Ἄρειο Πάγο,
σὲ μοναστήρια, ἐργολαβεία, δήμους
φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, τοὺς ἀκούει
τὸ ἐκκλησίασμα κι ἡ σχολὴ καλογραιῶν.
Διαφεντεύουν τὸ πεντάγωνο καὶ τὸ ὀξύγωνο
τῆς λασπερῆς πολιτικῆς τοῦ αἰῶνα μας,¹¹⁴

αλλά και

Κάθε ἀνέβασμα κι ἓνας κατήφορος,
στὸ στόμα τῶν λύκων
τῶν ἀγαθῶν λύκων μὲ τὶς φαιές
στολές καὶ τὰ κοκκάλινα κουμπιά
ἀπὸ κόκκαλα τῶν ἀγαθῶν
τῆς γειτονιάς μου.¹¹⁵

Μία περισσότερο σαφὴ θέση της ιδεολογικῆς του τοποθέτησης στον χώρο της Αριστεράς προσφέρεται στο ποίημά του «Φύλακες γρηγορεῖτε» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ἓνα ποίημα στο οποίο αντανακλάται η αρνητικὴ στάση του ἀπέναντι στη σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκὴ Οικονομικὴ

¹¹³Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 12.

¹¹⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Οἱ λύκοι καὶ τὰ νούφαρα*, ὁ.π., σελ.17.

¹¹⁵Στο ἴδιο, σελ. 27.

Κοινότητα το 1963, αφού μόνο το κόμμα της Ε.Δ.Α. εξαπέλυε δριμεία κριτική εναντίον αυτής της διεθνούς οικονομικής σύνδεσης. Ολόκληρο μάλιστα το ποίημα αποπνέει τον τόνο των δημοσιευμάτων του τύπου εκείνης της εποχής που ήταν φιλικά προσκεείμενος στην Αριστερά, όπως της Αυγής και της Καθημερινής. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι, στους οποίους ο ποιητής βάλλει ανοικτά εναντίον του δυτικού πολιτισμού:

Φύλακες γρηγορείτε,
τὸ πολύτιμον ἄνθος τῆς ψυχῆς μας, τὶς τελετές μας
τὶς ὀρθόδοξες, σμύρναν καὶ λίβανον καὶ ἀγάπη,
ἦρθαν οἱ ἄνθρωποι τῆς δύσης καὶ τ' ἀπειλοῦν,
ἀναμένουν πάνω ἀπ' τὶς κοῦνιες τῶν νέων βλαστῶν,
νὰ βάλουν τὴν σφραγίδα τῶν παθῶν τους
στὰ νέα ροδόφυλλα κορμιά,
ἔμποροι, σοδομίτες, μιανοὶ καὶ ἀνόσιοι,
τὴν Ἑλληνικὴ πατρίδα μέμφονται, τὸ ἀρχαῖο κάλλος
ἐπιθυμοῦν,
Φύλακες γρηγορείτε.
Φύλακες γρηγορείτε
ἦρθαν οἱ βάρβαροι μὲ τὸ χρυσίον ἀνὰ χεῖρας
πουλοῦν καὶ ἀγοράζουν τ' ἄδρὰ νιᾶτα μας, τὴ σάρκα μας
ἱερὸ σκῆνωμα τῆς Ἑλληνικῆς χαρᾶς ἀγγίζουν,
πολιορκοῦν τὴν ἀγάπη μας γιὰ τὸ γαλάζιο χρῶμα
τὴ πίστη μας γιὰ τὸν καινούργιον ἀνθένιο κόσμο.¹¹⁶

Σταθερός στις πολιτικές του πεποιθήσεις, σχεδόν μία εικοσαετία αργότερα, και συγκεκριμένα στο ποίημά του «Τὰ παιδιά πεινοῦν» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, θα δηλώσει και πάλι, απερίφραστα, όπως εμφανίζεται στους παρακάτω στίχους, την αρνητική διάθεσή του απέναντι στην Ευρώπη, τη Δύση και ειδικότερα απέναντι στο καπιταλιστικό πολιτικό της σύστημα. Διάχυτος είναι και σε αυτούς τους στίχους ο ειρωνικός τόνος για τον άφθονο σε υλικά αγαθά και στείρο από ανθρωπιά δυτικό πολιτισμό απέναντι στις ενδεείς χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Αίσθηση μάλιστα προκαλεί αυτή η απαθής στάση της πολιτισμένης Δύσης

¹¹⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄσμα σέ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 55 - 56.

απέναντι στα παιδιά της Αφρικής και της Ασίας, η εικόνα των οποίων θα έπρεπε κανονικά να ενεργοποιεί και όχι να νεκρώνει τα αντανακλαστικά της:

Σκέφτομαι τὰ ἔγχρωμα παιδιά
μὲ τὰ λιγνὰ μαῦρα χέρια,
τὰ παιδιά ποὺ πεινοῦν
ποὺ γυμνητεύουν στὰ ἄδρoσα
χώματα τῆς Ἀφρικῆς
καὶ τῆς Ἀσίας,
στὸ Λίβανο.
Ἡ Εὐρώπη
πετᾶ τὰ τρόφιμα
καίει τοὺς καρπούς της
στὰ χέρια τοῦ στείρου
ἀπὸ ἀνθρωπιά
καπιταλισμοῦ...
Σκέφτομαι τὰ παιδιά ποὺ πεινοῦν
κι ἀναρωτιέμαι γιὰ τὴν ἀνθρωπιά
γιὰ τὸν πολιτισμὸ
τῆς λιπαρῆς Εὐρώπης.¹¹⁷

Στον ἴδιο καταγγελτικό τόνο για ἓναν ἄλλο φορέα του δυτικού πολιτισμοῦ, την Αμερική αὐτή τη φορά, ως ἀπόλυτη υπεύθυνη του εμφυλίου πολέμου του Ελ Σαλβαδόρ και της εισβολῆς του ισραηλινού στρατοῦ στον Λίβανο αποδίδονται και δύο ἄλλα ποιήματα της ποιητικῆς του συλλογῆς *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, τα «Ἐλ Σαλβαντόρ» και «Ἀπὸ τὸ «Ἄσμα τῆς ματωμένης Παλαιστίνης». «Πρέπει νὰ εἴσαστε/ πολὺ περήφανος/ μίστερ Ρήγκαν»,¹¹⁸ δηλώνει, με αιχμηρό τρόπο, στο πρώτο ενώ στο δεύτερο σχολιάζει εμφαντικά:

Νύχτα
στοὺς δρόμους τῆς Τύρου
καὶ τῆς Σιδώνας
στὰ μικρὰ παλαιστινιακά

¹¹⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 24.

¹¹⁸Στο ἴδιο, σελ. 68.

χωριά
τὰ τραυματισμένα ἀπ' τις
ὀβίδες
τοῦ «Δυτικοῦ πολιτισμοῦ»,¹¹⁹

κατακεραυνώνοντας τον δυτικό πολιτισμό που ενώ δύναται να διοχετεύσει τη λάμψη την πνευματική, επιδεικνύει τη λάμψη των οβίδων.

Την αρνητική διάθεσή του απέναντι στις ΗΠΑ, την ηγετική δύναμη της Δύσης την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, υποδηλώνοντας την ιδεολογική ένταξή του στον χώρο της Αριστεράς, είχε εκφράσει και στην τελευταία στροφή του ποιήματός του «Κυριακή, κάπου στὸν κόσμο» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*. Το καπιταλιστικό σύστημα της Αμερικής τὴν αναδεικνύει σε φθοροποιό δύναμη, ικανή να καταλύσει ακόμα και την ημέρα του Κυρίου, την Κυριακή της προσευχής και να τὴν μετατρέψει ἀπὸ ημέρα συνεύρεσης με το θεῖο και εσωτερικής αναζήτησης σε ημέρα εμπορευματοποίησης:

Ἡ Κυριακή πλέον δὲν ἔχει τη
σημασία πὸν εἶχε ἄλλοτε,
τώρα στὰ ἱερὰ καῖνε τα
ὄνειρα τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων,
οἱ ἀμερικάνοι, οἱ ἀμερικάνοι.¹²⁰

Και ὁμως κάποτε, η Κυριακή συνιστούσε την «παραμυθία τῶν σκληρῶν ὥρῶν τῆς ἑβδομάδας»,¹²¹ ὅπως σημειώνει στο ποίημα «Κυριακή πρωί» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*.

Και το πολύστιχο ποίημά του ὁμως ὑπὸ τον τίτλο «Γράμμα στὸν Ποιητή» που υμνεῖ τον βίο και το ἔργο του Γιάννη Ρίτσου, ἀμφότερα ἀπολύτως συνεπῆ στην αριστερή πολιτική του δράση, ἓνα ποίημα στο οποίο γίνεται σαφὴ ἀναφορά στα «σάπια κόκκαλα τοῦ καπιταλισμοῦ»¹²² και η ποιητική του σύνθεση *Καντάτα στο Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα*, μέσα στην οποία ζωντανεύει η τραγική εμπειρία του ισπανικού εμφυλίου πολέμου του 1936 και η δυσπόστατη φύση της Ισπανίας, η «Ισπανία των μαχαιριῶν και του πόνου, του νάρδου και του βασιλικού, των

¹¹⁹Στο ἴδιο, σελ. 70.

¹²⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 41.

¹²¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 44.

¹²²Πάνος Παναγιωτούνης, *Γράμμα στὸν Ποιητή*, ὁ.π., σελ. 11.

ντουφεκιών και του έρωτα»,¹²³ με θύμα την εμβληματική αυτή μορφή της ισπανικής λογοτεχνίας, λόγω των αριστερών της φρονημάτων, αλλά και το ποίημά του που τιτλοφορείται με το όνομα του χιλιανού συγγραφέα και ποιητή Πάμπλο Νερούντα της ποιητικής του συλλογής *Τò άσπρο δωμάτιο*, στο οποίο εξάίρεται η αντιστασιακή του δράση, δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης της ιδεολογικής ένταξης του ποιητή στον χώρο της Αριστεράς. Τουναντίον, επιβεβαιώνουν τις κομμουνιστικές του πεποιθήσεις. Χαρακτηριστική εξάλλου, είναι τόσο προς τον πρώτο όσο και προς τον τελευταίο, η προσφώνηση «αδερφέ μου», δηλωτική της ιδεολογικής τους συγγένειας.

Αξίζει τέλος, να επισημανθούν και τα ακόλουθα επιγραμματικά του ποιήματα που φέρουν τους τίτλους «Καπιταλισμός» και «Ανθρωπισμός» της ποιητικής του συλλογής *Επιγράμματα (Το πρώτο χιόνι)*, δύο ποιήματα στα οποία ο Παναγιωτούνης κάνει μνεία στην κατάρα και την ελπίδα αντίστοιχα της σύγχρονης του πολιτικής. «Τους αδύνατους να βοηθήσουμε/ αδερφοί, οι δυνατοί φροντίζουν/ για την αδυναμία μας ...»,¹²⁴ το πρώτο, στο οποίο παρωδείται το καπιταλιστικό πολιτικό σύστημα και:

Το κέντρο είναι ο άνθρωπος
που λείπει ωστόσο απ' την
πρακτική της πολιτικής,
είναι ο μεγάλος απών
του «ανθρωπισμού»,¹²⁵

το δεύτερο, στο οποίο ορίζεται ποιός θα όφειλε να είναι ο πυρήνας της πολιτικής πρακτικής του, συμπαρασύροντας τον αναγνώστη σε αυτό το οξύμωρο σχήμα, σε αυτήν την άλογη μορφή ανθρωπισμού, από την οποία εκλείπει ο άνθρωπος, δημιούργημα του σύγχρονου του δυνατού ανθρώπου που μάχεται με όπλο τη φύση του για την επιβολή της αντίθετης φύσης του.

¹²³ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 72.

¹²⁴ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιγράμματα (Το πρώτο χιόνι)*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1990, σελ. 48.

¹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 19.

Κεφάλαιο 4: Κυρίαρχοι θεματικοί άξονες

4.1 Έρωτας - Αγάπη

Κεντρικό θεματικό άξονα της συνολικής ποιητικής δημιουργίας του Πάνου Παναγιωτούνη και κυρίαρχο θεματικό άξονα της πρώιμής του ποιητικής δημιουργίας αποτελεί, αδιαμφισβήτητα, ο έρωτας σε συνδυασμό με την αγάπη, ανταποκρινόμενος πλήρως, όχι μόνο στις νεανικές του αναζητήσεις, αλλά κυρίως στις ανάγκες της μεταπολεμικής περιόδου. Η κρίση του συγγραφέα και ποιητή Τάκη Δόξα που παρατίθεται στο τέλος της ποιητικής του συλλογής *Ώρες Δοκιμασίας*, ενώ αναφέρεται στο πρώτο ποιητικό έργο του Παναγιωτούνη, κάλλιστα θα μπορούσε να χαρακτηρίσει το σύνολο των ερωτικών του ποιημάτων: «... Ο νέος ποιητής ζει την έλλειψη της εποχής μας και γιαυτό η έκκλησή του έχει κάτι το επίμονο και το δραματικό που προδίδει το μεγαλόπνοο αίτημά του»,¹²⁶ σχολιάζει χαρακτηριστικά.

Αξίζει να επισημανθεί, ότι ο Ανδρέας Παναγόπουλος διακρίνει τα ποιήματα της θεματολογίας αυτής σε δύο επιμέρους κατηγορίες, τα ερωτικά και για τον έρωτα. Η ουσιώδης διαφορά τους κατ' αυτόν συνίσταται στο ότι τα πρώτα είναι απρόσωπα και γενικά, ενώ τα δεύτερα προσωπικά και ειδικά,¹²⁷ διαφορά που διαφαίνεται όχι αποκλειστικά και μόνο στο περιεχόμενό τους, αλλά πλείστες φορές και στη μορφή τους, καθώς συχνά τα ποιήματα της δεύτερης κατηγορίας φέρουν κάτω από τον τίτλο μία σύντομη αφιέρωση. Στη συνοπτική μάλιστα παρουσίαση του ποιητικού έργου του Πάνου Παναγιωτούνη, κατά το έτος 1996, παραθέτει ως καλύτερο δείγμα γραφής των κατηγοριών αυτών τα ποιήματα «Έρωτας ό Έλληνικός» και «Κοκολίνα»¹²⁸ αντίστοιχα των ποιητικών του συλλογών *Έλληνικός Λόγος* και *Μικρός διάκοσμος*.

Με το θέμα του έρωτα και της αγάπης λοιπόν, αυτοσυστήνεται στον χώρο της ποίησης, σε ηλικία μόλις 23 ετών. Το ποιητικό του πρωτόλειο, *Η μπαλλάντα τής αγάπης* αποτελεί τον καθαρό ύμνο της βαθειάς, της ουσιαστικής και ανιδιοτελούς αγάπης που κατά κανόνα συνιστά την πρώτη αγάπη στη ζωή κάθε ανθρώπου, αντιδιαστέλλοντάς την προς τους επιφανειακούς και εφήμερους έρωτες. Ο Παναγιωτούνης σε ρόλο εμπνευστή, με τη δύναμη που τού παρέχει η τέχνη του, καλεί τους υπόλοιπους φίλους του ποιητές, τα «αδέρφια» του, όπως τους αποκαλεί, να βαδίσουν μαζί το ιερό μονοπάτι της αγάπης, όπως διαφαίνεται και από τους ακόλουθους στίχους:

¹²⁶ Πάνος Παναγιωτούνης, «Μερικές γνώμες καί κρίσεις για τό προηγούμενο βιβλίο του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη», *Ώρες δοκιμασίας*, ό.π.

¹²⁷ Ανδρέας Παναγόπουλος, *Εισαγωγή στο ποιητικό έργο του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, ό.π., σελ. 4.

¹²⁸ Στο ίδιο, σελ.

«κι' άκλουθάτε με συντρόφοι και μπιστικοί
να φκιάζουμε με σχήματα
τò καινούργιο εἶδωλο τῆς ζωῆς,
τò καινούργιο εἶδωλο τῆς αγάπης
ποὺ θὰ γίνει για μᾶς προσκύνημα
Βωμὸς κι' ἐλπίδα».¹²⁹

Κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση μάλιστα, αὐτῆς τῆς πρώτης αγάπης, τῆς πιο αγνῆς και άσπιλης μορφῆς τῆς, πρέπει να φιλοτεχνηθεῖ και το πρότυπο τῆς παγκόσμιας αγάπης που αποτελεί το καίριο αίτημα τῆς εποχῆς του.

Σε άλλα πάλι ποιήματα, ο Παναγιωτούνης χρησιμοποιεῖ και τον έρωτα με το ίδιο θετικό πρόσημο, αφού έρωτας και αγάπη δεν αποτελούν παρά δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Και ο έρωτας και η αγάπη γεννούν τα ίδια θετικά συναισθήματα, ντύνουν τῆν ανθρώπινη ψυχή με το ίδιο γιορταστικό ένδυμα. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι τελευταίοι στίχοι του ποιήματος «Άκούω τούς γλυκοὺς πόνους» τῆς ποιητικῆς του σύνθεσης *Έλληνικὸς Λόγος*:

Θρησκεία ὁ έρωτας ὁ πάναγνος παιχνιδίζει
στὸ κορμὶ τοῦ θηλυκοῦ στ' άρσενικοῦ τὸ
στῆθος. Ὑμῶ ὅλους τούς φυσικοὺς έρωτες
νόμιμους και παράνομους, στιγμιαίους και
αἰώνιους. Τὸ σπέρμα εὔκολα δὲν χάνεται
κερνάει τῆ φύση ὁμορφιά και τῆ ζωή γιορτάδες.¹³⁰

Στα περισσότερα μάλιστα ποιήματά του, οι έννοιες του έρωτα και τῆς αγάπης αλληλοσυμπληρώνονται, αφού δεν νοούνται αυθύπαρκτα, αλλά συνδυαστικά. Χαρακτηριστική εἶναι η έκκληση που απευθύνει προς τούς ομοτέχνους του, στο ποίημά του «Εὐλογεῖστε τῆ ζωή» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Άνοιχτὸ παράθυρο*:

Καρπωθεῖτε τὸν έρωτα, λειτουργοὶ τῆς αγάπης
μύστες τῶν δειλινῶν,
προφήτες τῆς άνθένιας καλωσύνης.¹³¹

¹²⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Η μπαλλάντα τῆς αγάπης*, ὁ.π., σελ. 6.

¹³⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις από τὸ Έλληνικό θαῦμα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ωρα, Αθήνα, 1965, σελ. 147.

¹³¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Άνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 38.

Τέλος, σε αρκετά ποιήματά του, θα συνδυάσει το θέμα του έρωτα με αυτό της κυοφορίας και της μητρότητας, καταστάσεις που συνιστούν τη θετική φυσική έκβαση του έρωτα, τον καρπό του έρωτα. Τα ποιήματα αυτής της υποκατηγορίας αποπνέουν μία πανθειστική διάθεση, αφού μέσα σε αυτά ο ποιητής αποδεσμεύεται από τη φθαρτή του υπόσταση και καθίσταται αθάνατος. Ως αντιπροσωπευτικό δείγμα γραφής αυτής της ποιητικής υποκατηγορίας σημειώνεται το ποίημά του «Νέα αίσθηση» της ποιητικής του συλλογής *Άσμα σέ χρῶμα γαλανό*, του οποίου μάλιστα παρατίθενται οι δύο τελευταίες στροφές:

Έτσι ὡς σπασμωδικὰ ἀγκαλιάζω
τὸ σῶμα σου, ἔτσι ὅπως ρουφῶ
τὴ γύρη τῶν χειλιῶν σου,
θῆλυ, ἀγάπη μου, γυναῖκα,
μέσα ἀπ' τὰ ἔγκατα τοῦ σώματός σου
ἀκούω τὸ νέο κλάμμα νὰ ἔρχεται.
Ὡ αἶμα, ὦ ζωή, ὦ σπέρμα, ὦ αὐγή,
σπασμένο ρόδι αὔριο πὸν γεννᾷ
τὸ νέο βλαστάρι·
ἔτσι αἰσθάνομαι
ἄφθαρτη
τὴ καθημερινὴ φθορὰ μου.¹³²

Γενικότερα λοιπόν, τα συναισθήματα του έρωτα και της αγάπης αποτελούν για τον Παναγιωτούνη κινητήριες δυνάμεις ποιητικής έμπνευσης και γραφής. Άλλωστε, η ίδια η ποίηση δεν είναι παρά η αποτύπωση του συναισθήματος της αγάπης και του έρωτα σε γραφή, όπως κάθε τέχνη είναι η μετουσίωση της σκέψης και του συναισθήματος σε πράξη. Ενδεικτικά, παρατίθεται η τελευταία στροφή του ποιήματος «Συμφωνία για φλάουτο στη σκιά τῆς αγάπης» της ποιητικής του συλλογής *Άνοιχτὸ παράθυρο*:

Αγάπη
ὅπως σὲ σκέφτομαι σὲ τοῦτο τὸ δωμάτιο
ταξιδευτῆς νυχτερινὸς στὸν ἄπειρο χρόνο
καὶ χῶρο, ὅπως σὲ θυμᾶμαι

¹³²Πάνος Παναγιωτούνης, *Άσμα σέ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 23.

τώρα πού ή άπουσία σου σκαλίζει τó εϊδωλο
του έρωτά μας από άστρινο χῶμα
καϊ κρίνα τῶν περιβολιῶν,
μου ζεσταίνεις τῶν χειριῶν τήν παγωνιά,
τῆς καρδιάς τó χτύπο μου ήρεμεϊς
σ' αὐτὸ τó χῶρο, με τὰ βιβλία, τὰ τετράδια
τῆς σοφίας, τó μελάνι τῆς άρετῆς,
άγάπη, άπόψε σε νοσταλγῶ
ὅπως διακρίνω από τó νυχτερινὸ παράθυρο
τήν κλεψύδρα τῶν άστρων.¹³³

Κι αν η αγάπη υπήρξε πάντα άγγελος καλού, δεν συμβαίνει το ίδιο με τον έρωτα που ενέχει την ορμή, την ένταση και την υπερβολή του συναισθήματος. Τον έρωτα συνώνυμο του ὀλεθρου και του θανάτου παρουσιάζει ο Παναγιωτούνης στην αρχαιοελληνική έμπνευσης ποιητική του σύνθεση *Ελένη της Τροίας*. Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι: «...αιώνιος ο Νόμος/ του έρωτα και του θανάτου».¹³⁴

Σε ανάλογο ύφος και τόνο, αποδίδονται και τα ποιήματά του στα οποία ο Παναγιωτούνης δεν εστιάζει θεματικά στον έρωτα ή την αγάπη, αλλά στην έλλειψη αυτών, της οποίας οι συνέπειες άλλοτε επικεντρώνονται στο προσωπικό και άλλοτε στο κοινωνικό επίπεδο. Από τη μια μεριά, ο ποιητής που είναι καταδικασμένος να ζει με την απουσία του έρωτα και της αγάπης παρουσιάζεται ως πλάνης στο ποίημά του «Σουίτα προσμονῆς» της ποιητικής του συλλογής *Άσμα σέ χρῶμα γαλανό*, του οποίου και παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι:

Πάνω άπ' τες κόκκινες στέγες
πλανιέται τó βλέμμα μου
εϊμαι έξόριστος μες τή βοή τῆς πολιτείας,
εϊμαι μοναχικός μες στή πλημμυρίδα
τῶν μεγάλων δρόμων, ὅλος έχω γίνει
μιά προσμονή.
Έλα λοιπὸν νά ραγίσει ή λύπη μου,
νά φυτρώσουν

¹³³Πάνος Παναγιωτούνης, *Άνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 35.

¹³⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ὁ.π., σελ. 210

πάλι τὰ έαρινά άνθη στις φλέβες
τῶν χλωμῶν χειρῶν μου».¹³⁵

Από την άλλη, σε μία πολιτεία που δεν καθοδηγείται από τα συναισθήματα του έρωτα και της αγάπης, εύκολα βρίσκουν πρόσφορο έδαφος σκοτεινές δυνάμεις που επιβουλεύονται ακόμη και την ίδια της την ύπαρξη. Τα συναισθήματα της αβεβαιότητας, της ανησυχίας, της αγωνίας και του φόβου για το μέλλον της φωλιάζουν στις ψυχές των κατοίκων της και η πολιτεία αυτή σιγά σιγά «βουλιάζει σαν άλλη Σιδών στη λάσπη τῆς καθημερινῆς φθορᾶς»,¹³⁶ όπως διαπιστώνει στο ποίημά του «Η πολιτεία μας βουλιάζει» της ποιητικής του συλλογῆς *Άνοιχτό παράθυρο*. Σε ανάλογο κλίμα, κινείται και η ποιητική του σύνθεση *Πυρηνική δοκιμασία*, στην οποία ο ποιητής απ αριθμεί τις τραγικές συνέπειες της πυρηνικής εποχῆς του, κατά την οποία τα συναισθήματα του έρωτα και της αγάπης είτε εκλείπουν είτε παρουσιάζονται αλλοιωμένα. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι τελευταίοι στίχοι, στους οποίους και συμπτυκνώνεται το συνολικό νόημά της:

Άγαπημένη
είναι βέβαιο
δέν υπάρχει τίποτε πιδ πέρα
άπ' τήν πυρηνική καταστροφή
κι υπάρχει τὸ πᾶν
μετὰ άπ' τήν αγάπη.¹³⁷

Στο σημείο αυτό, σκόπιμο είναι να υπογραμμιστεί, ότι για τον Παναγιωτούνη το γυναικείο πρόσωπο, στο οποίο καθρεφτίζεται ο έρωτας ή η αγάπη, φέρει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, στα οποία και επιμένει καθ' όλην τη μακρόχρονη διάρκεια της ποιητικής του δράσης. Παρουσιάζεται κατά κανόνα με πρόσωπο που αχτινοβολεί το φως, με ξανθά ή χρυσαφένια μαλλιά, κυρίως με γαλάζια και ενίοτε με πράσινα μάτια και με χέρια λευκά, ζεστά και τρυφερά, όλα χαρακτηριστικά που κατ' εξοχήν τά παραλληλίζει με στοιχεία της ελληνικής φύσης, κυρίως της ανοιξιόατικής και με χρώματα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ελληνικά, σε σημείο μάλιστα που η ποιητική του γραφή θυμίζει τον ελληνολατρικό και φυσιολατρικό τόνο της εθνικιστικής γραφῆς του Ίωνα Δραγούμη και του Περικλή Γιαννόπουλου. Το φως

¹³⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Άσμα σὲ χρώμα γαλανό*, ό.π., σελ. 34.

¹³⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Άνοιχτό παράθυρο*, ό.π., σελ. 40.

¹³⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Πυρηνική δοκιμασία*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ωρα, Αθήνα, 1963, σελ. 28.

που εκπέμπει το πρόσωπο της γυναικείας αυτής παρουσίας που πάνω της αντανakλάται ο έρωτας ή η αγάπη, παρομοιάζεται με το φως του ήλιου, του φεγγαριού ή του έναστρου ουρανού, το γαλάζιο των ματιών της με τα γαλάζια φτερά ενός πουλιού και τα λευκά χέρια της με περιστέρι. Αντιπροσωπευτικό των παραπάνω χαρακτηριστικών της γυναικείας αυτής οπτασίας είναι το ποίημά του «Τò τραγούδι μας» της ποιητικής του συλλογής *Πάντα ζημερώνει* και συγκεκριμένα οι ακόλουθοι στίχοι του:

ἤρθες ἀπόψε
μ' ἕνα κομμάτι φεγγάρι
στο θουμάσιο ὀπάλλινο νοσταλγικό σου
μέτωπο,
.....
ἤρθες γλυκειά ἀγαπημένη μου
μὲ τὰ γαλάζια φτερά
καὶ τὰ γλυκὰ θαλασσινά
μηνύματα τῆς ἄνοιξης
στὰ λευκὰ περιστερένια
θεῖα χέρια σου.¹³⁸

Θα αποτελούσε, τέλος, παράλειψη να μη σημειωθεί ότι στη γενικότερη κατηγορία των ερωτικών ποιημάτων του Παναγιωτούνη ο καθηγητής Ανδρέας Παναγόπουλος εντάσσει και τα φυσιολατρικά¹³⁹ του ποιήματα, αφού και αυτά είναι έμπλεα από το συναίσθημα του έρωτα και της αγάπης, το κάλλος και η δύναμη της οποίας δύναται να αναμετρηθεί μόνο με το κάλλος και τη δύναμη των στοιχείων της ελληνικής φύσης, όλα δημιουργήματα που καταδεικνύουν «τὴν ἄπειρη Σοφία τοῦ Θείου Πλαστουργοῦ».¹⁴⁰ Πρέπει ωστόσο, να διευκρινιστεί ότι σε αυτά δεν εκφράζεται το συναίσθημα του έρωτα ή της αγάπης προς τη φύση γενικά, αλλά προς την ελληνική φύση ειδικά, όπως μαρτυρούν και πλείστοι τίτλοι που φέρουν είτε ποιητικές συνθέσεις και συλλογές του είτε ποιήματα και θεματικές του ενότητες που τιτλοφορούνται άλλοτε με ελληνικά τοπωνύμια και τοπόσημα και άλλοτε με το προσδιοριστικό επίθετο ελληνικός. Ενδεικτικά, σημειώνονται οι εξής τίτλοι: *Πρέβεζα, Τὰ Σκυριανά, Τὰ Μανιάτικα, Λαύριο II, Ὁ Εὐρώτας, Τὰ Ἀθηναϊκά*, ὅλοι ανήκοντες σε

¹³⁸ Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ζημερώνει*, ὁ.π., σελ. 36.

¹³⁹ Ανδρέας Παναγόπουλος, *Εισαγωγή στο ποιητικό έργο του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, ὁ.π., σελ. 4.

¹⁴⁰ Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἡ μπαλλάντα τῆς ἀγάπης*, Αθήνα, ὁ.π., σελ. 9.

ποιητικές του συνθέσεις και συλλογές, αλλά και «Βλάστηση ή Έλληνική», «Έλλάδα μήτρα της δρόσου», «Φῶς Έλληνικό», «Έλλάδα κλίνη τῶν ἀνθῶν», «Πασχαλιὰ ή Έλληνική», «Έρωτας ό Έλληνικός», «Ωδή στη διαφάνεια της Έλληνικής θάλασσας», «Ωδή στὸν Έλλαδικό χῶρο καὶ τοὺς Έλληνες», ὅλοι ανήκοντες στην ποιητική του σύνθεση *Έλληνικός Λόγος*.

Άλλωστε, και στο ποίημά του «Αὔριο θ' ἀκούσουμε τὴν φωνή τῶν κορυδαλλῶν» της ποιητικής του συλλογής *Άνοιχτὸ παράθυρο*, δεν παραλείπει να το δηλώσει ξεκάθαρα: «ἄλλη μιὰ φορὰ ἔρωτας γιὰ τὴ μητέρα μας τὴ γῆ».¹⁴¹

Μία δεκαετία σχεδόν αργότερα, και συγκεκριμένα στο ποίημα «Ό ἔρωτας, τὸ φῶς καὶ οἱ ἀμμόκρινοι» της ποιητικής του συλλογής *Μικρὸς διάκοσμος*, ο ποιητής θα αναφερθεῖ εκ νέου, σε αυτό το συναίσθημα του ἔρωτα που ξυπνά η ομορφιά της ελληνικής φύσης και στη συγκεκριμένη περίπτωση η ομορφιά της Σκύρου. Ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι: «Κάθε πηγὴ κρύου νεροῦ εἶναι ὄπλισμένη/ με πήδακες δροσιᾶς, με γάργαρας φωνές/ ποὺ συμπυκνώνουν το τραγούδι τοῦ ἔρωτα».¹⁴²

Ενίστε μάλιστα, το συναίσθημα του ἔρωτα και της αγάπης απέναντι στην ελληνική φύση συνοδεύεται από το απαραίτητο συναίσθημα του θαυμασμοῦ, προκειμένου να διατηρηθεῖ ο ἔρωτας και η αγάπη απροσπέλαστη και αναλλοίωτη από τη φθορά του χρόνου. Χαρακτηριστικοί αυτής της αίσθησης του θαυμασμοῦ εἶναι οι πρώτοι στίχοι του ποιήματός του «Τὸ κοπάδι με τὰ κουδούνια» της ποιητικής του σύνθεσης *Έλληνικός Λόγος*: «Στὰ μάγια γῶ γεννήθηκα στὰ μάγια θὰ πεθάνω/ κόρφος χαρᾶς ή Έλλάδα, μαγνάδι, φιλί, κρασί,/ θαῦμα, ὀλόχρυσο γαϊτάνι, φωτᾶ στὸν ἥλιο».¹⁴³

Ο ποιητής λοιπόν, αγάπησε την ελληνική φύση, την ελληνική γη αποκλειστικά και την αγάπησε καθολικά, σε ὅλες της τις εποχές, σε ὅλες της τις ὄψεις και σε ὅλα της τα χρώματα. Τα ποιήματά του «Η δοκιμασία τοῦ φθινόπωρου», «Η δοκιμασία τοῦ χειμῶνα», «Η δοκιμασία της ἄνοιξης» και «Η δοκιμασία τοῦ καλοκαιριοῦ», ὅλα ανήκοντα στην ποιητική του συλλογή *Ἵθρες Δοκιμασίας* εἶναι κατάμεστα από εικόνες της ελληνικής φθινοπωρινῆς, χειμωνιάτικης, ανοιξιάτικης και καλοκαιρινῆς αντίστοιχα γης, εικόνες μέσα από τις οποίες μπορεί να γεννηθεῖ μόνο το συναίσθημα της αγάπης, εικόνες μέσα από τις οποίες γεννήθηκε η ἴδια η ποιητική τέχνη.

¹⁴¹ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Άνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 18.

¹⁴² Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Επιτομή I, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 228.

¹⁴³ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Έλληνικό θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 35.

Κι αν αγάπησε γενικά την ελληνική φύση, τη φύση της ιδιαίτερης πατρίδας του τήν λάτρευε. Συχνά στα ποιήματά του αναφέρεται στον φυσικό πλούτο της πατρίδας του, όπως στο ποίημά του «Άνοιχτό παράθυρο» της ομώνυμης ποιητικής του συλλογής, του οποίου και παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι: «Στήν πατρίδα μου κινεΐται μεταξένιος, με άργυρᾶ νερά/ ό Πάμισος, δένει τς παιδικές μου άναμνήσεις/ με τόνειρο ένός καινούργιου κόσμου, μιᾶς/ αγάπης παγκόσμιας ...».¹⁴⁴

Ενδεικτικό του συναισθήματος της αγάπης που ξυπνά η οργιώδης ανθοφορία του μεσσηνιακού και μανιάτικου ανοιξιᾳτικού κλίματος, είναι και το ποίημά του «Τῆς Καλαμάτας λευκανθοΐ» της ποιητικής του σύνθεσης *Έλληνικός Λόγος*, το οποίο ο Ανδρέας Παναγόπουλος τό θεωρεί ισάξιο του ποιήματος του Νικηφόρου Βρεττάκου «Της Σπάρτης οι πορτοκαλιές»:

Στούς λευκανθοὺς τῆς λεμονιάς
μυρουδικό κάνιστρο ἢ Ἑλλάδα.
Πορτοκαλανθοὶ στό στήθος της, στίς
μασχάλες της νερατζάνθια τοῦ Μυστρᾶ.
Πάσχω ἀπό τήν μυρουδιά τῆς πιό
μανταρινιάς στοὺς κήπους τῆς πατρίδας.
Καλαμάτα μου με τὰ φῶτα τῶν καρπῶν
ποὺ οἱ χρυσανθοὶ σου μύρωσαν
τήν κούνια τοῦ Ἑλληνα. Πλάϊ στό
ντουφέκι τὸ πορτοκαλί, κοντὰ στό γιαταγάρι
ὁ λεμονανθός, τὰ νεράντζια πρῶτα
μυρουδικὰ παιχνίδια τοῦ Ἑλληνα.
Σφάζω τοὺς καρποὺς τῶν κηπεύων
λεμόνι, πορτοκάλι, στὰ σπλάχνα μου χυμοὶ
ἀπὸ φῶς, στήν πιὸ αἴσθησι τοῦ κορμιοῦ
μοσκοβολοὺν τὰ κίτροπορτοκάλια.
Μαντήλι Καλαματιανό, χαιρέτα τοὺς
γλυκοὺς καρπούς, στὰ περιβόλια τῆς πατρίδας.¹⁴⁵

¹⁴⁴Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Άνοιχτό παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 10.

¹⁴⁵Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Έλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 49.

Το ίδιο συναίσθημα της αγάπης, αλλά και του θαυμασμού αποπνέουν και τα πέντε ποιήματά του που είναι αφιερωμένα στον Ταϋγετο, το βουνό που περιβάλλει όχι μόνο τον τόπο της πατρίδας του, αλλά και τον τόπο της καταγωγής του. Η αγάπη μάλιστα αυτή είναι τόσο βαθιά, καθώς έχει ρίζες πατρογονικές. Ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι από το ποίημά του «Ταϋγετος-2»: «Μὲ λέξεις καὶ νοήματα/ ἢ χάρη σου ἀπροσδιόριστη/ ἢ γαλήνη σου, γαλήνη παπποῦ/ στήν πυροστιὰ τῆς νοσταλγίας».¹⁴⁶

Τέλος, διάχυτο είναι το συναίσθημα της αγάπης και στα δύο ποιήματά του που είναι αφιερωμένα στη Μάνη, την οποία κατατάσσει σε υψηλότερη κλίμακα εν συγκρίσει με την Ελλάδα, αφού γι' αυτόν, η πρώτη αποτελεί την προϋπόθεση της ύπαρξης της δεύτερης. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι από το ποίημά του «Μάνη-2»:

Ἀγαπῶ τὴν πέτρα καὶ τὸ φῶς
ποὺ καῖνε ἀστραφτερὰ τ' ἀπομεσήμερο.
Στὴ Μάνη καίει ὁ ἥλιος καὶ
τὸ αἷμα, καῖν οἱ ροῦγες καὶ τα
χαμολούλουδα, οἱ ὄρες
κυλοῦν πάνω στοὺς πύργους
οἱ μέρες στὰ λιακωτά
καὶ τὸ τραγούδι – μοιρολόϊ
Στὴ Μάνη οἱ ντουφεκιές
καὶ τὸ κλάμα, στὴ Μάνη τὸ αἷμα
ἢ ἀντίσταση κι' ἢ ἐλευθερία.¹⁴⁷

Παρενθετικά, αξίζει να σημειωθεί ότι τα πέντε ποιήματα που αναφέρονται στον Ταϋγετο, καθώς και τα δύο που αναφέρονται στη Μάνη περιλαμβάνονται όχι μόνο στην ποιητική του συλλογή *Τὰ Μανιάτικα*, αλλά και στην ποιητική του συλλογή *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*.

Τέλος, αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι, ακόμη και σε αυτά τα ελληνικά τοπωνύμια που έχουν συνδεθεί με τραγικά γεγονότα και έχουν ζυπνήσει δυσοίωνα συναισθήματα στην ψυχή άλλων λογοτεχνών, ο ποιητής δεν αντικρίζει παρά την

¹⁴⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ Μανιάτικα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ωρα, Αθήνα, 1982, σελ. 23.

¹⁴⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ό.π., σελ. 61.

απαράμιλλη ομορφιά της ελληνικής φύσης, αναιρώντας οποιοδήποτε αρνητικό συναίσθημα. Ενδεικτικά, αναφέρεται η λυρική του σύνθεση *Πρέβεζα*, στην οποία ο αναγνώστης νιώθει σαν ο ποιητής να απαντά στο ομότιτλο ποίημα του Κώστα Καρυωτάκη, λες και αισθάνεται την ηθική υποχρέωση να μην αμαυρωθεί το κάλλος της ελληνικής αυτής επαρχιακής πόλης από την αντανάκλαση πάνω σε αυτήν της καταθλιπτικής διάθεσης του προκατόχου του. Οι παρακάτω στίχοι του ποιήματός του «Εὐωδιά»: «Τίς κάργιες δὲν τίς συναντήσαμε ἐδῶ/ ἴσως κρώζαν μέσα στὸ μυαλό σου»,¹⁴⁸ παραπέμπουν συνειρμικά τον αναγνώστη στους παρακάτω γνωστούς στίχους του Καρυωτάκη: ««Θάνατος εἶναι οἱ κάργες ποὺ χτυπιοῦνται/ στοὺς μαύρους τοίχους καὶ στὰ κεραμίδια»,¹⁴⁹ καθιστώντας τον μάρτυρα και κοινωνό ενός διαλόγου που διαδραματίζεται μεταξύ των δύο ποιητών.

4.2 Πόλεμος – Ειρήνη - Ελευθερία

Σημαντική θέση στην ποιητική θεματολογία του Πάνου Παναγιωτούνη κατέχει και το δίπολο πόλεμος – ειρήνη σε συνδυασμό με την ελευθερία. Ο καθηγητής Ανδρέας Παναγόπουλος μάλιστα, όπως εύστοχα παρατηρεί, σημειώνει ότι ο Παναγιωτούνης συνδυάζει κατά κανόνα την ειρήνη με την πρόοδο.¹⁵⁰ Γεννημένος ο ποιητής το 1930, ζει μία πολυετή ταραχώδη περίοδο, όχι μόνο του ελληνικού, αλλά και του διεθνούς γίνεσθαι. Ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, η γερμανική Κατοχή από τον Απρίλιο του 1941 έως τον Οκτώβριο του 1944, ο εμφύλιος πόλεμος από τον Μάρτιο του 1946 έως τον Αύγουστο του 1949, ήτοι η πρακτική αποτύπωση του Ψυχρού Πολέμου που επικράτησε ανάμεσα στο Δυτικό και το Ανατολικό μπλοκ μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η στρατιωτική δικτατορία των Συνταγματαρχών από τον Απρίλιο του 1967 μέχρι τον Ιούλιο του 1974 συντηρούν ένα κλίμα ρευστότητας και αβεβαιότητας επί δεκαετίες, το οποίο κάνει ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη να εξαιρεθεί το αίσθημα του φόβου και της ανησυχίας που γεννά ο πόλεμος από το αίσθημα της γαλήνης και της ισορροπίας που συμβαδίζει με την ειρήνη.

Αυτή η δυσμενής ελληνική πραγματικότητα, αυτό το παρατεταμένο πολεμικό κλίμα εγγράφει, ανεξίτηλα, στην παιδική, εφηβική και νεανική ψυχή του ποιητή. Ωστόσο, οι δυσάρεστες αυτές εμπειρίες και τα βιώματα μετουσιώνονται σε μεγαλόπνοα ποιητικά έργα. Στο ποίημά του «Προσκλητήριο» της ποιητικής του συλλογής *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό* υμνεί την αυτοθυσία των απλών ανθρώπων, που

¹⁴⁸ Πάνος Παναγιωτούνης, «Εὐωδιά», *Πρέβεζα*, ό.π.

¹⁴⁹ Κωνσταντίνος Καρυωτάκης, «Πρέβεζα», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 88, 1930, www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=52535&code=8763, (τελευταία ανάκτηση 01/03/2022).

¹⁵⁰ Ανδρέας Παναγόπουλος, *Εισαγωγή στο ποιητικό έργο του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, ό.π., σελ. 5.

αναδείχθηκαν θεματοφύλακες των πανανθρώπινων ιδανικών, την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, αφού είναι αφιερωμένο σε:

αὐτοὺς ποὺ ἔδωσαν
τὴν καρδιά τους
τροφὴ στὰ νύχτια πουλιά
γιὰ τὸ ψωμί τοῦ κόσμου. Αὐτοὺς ποὺ δίψησαν
τὴν λευτεριά, τὸ δίκιο, τὴν εἰρήνη
.....
αὐτοὺς ποὺ ἐσπατάλησαν
τὰ δυνατὰ τους νιάτα
μπροστὰ στὶς κάννες
τῶν ἐχτελεστικῶν ἀποσπασμάτων
.....
τάγουρα κορίτσια
τῆς κατοχῆς ποὺ πρότειναν
τίς ρόγες τῶν στηθειῶν τους
στῶν πολυβόλων τὴν κλαγγή,
τὴν εἶδη τοῦ κορμιοῦ τους
τροφὴ στὰ γρανάζια
τῶν τάνκς.¹⁵¹

Τα τραγικά γεγονότα κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, όπως η εκτέλεση των 200 πολιτικῶν κρατουμένων, την εποχή του δικτατορικοῦ καθεστώτος του Ιωάννη Μεταξά, από τους κατακτητές, την 1η Μαΐου του 1944, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανῆς αποτελεί πηγή ἐμπνευσης για πλείστα ἄλλα ποιήματα του Πάνου Παναγιωτοῦνη. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα ποιήματά του «Κι ἦταν Μάης» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, η λυρική του μαρτυρία *Σκοπευτήριο*, ἀλλὰ και το ποίημά του «Τὸ αἷμα τῆς Καισαριανῆς» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Τὰ Ἀθηναϊκά*.

Ὡστόσο, τὸ τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σημαίνει τὸ τέλος των εχθροπραξιῶν, ἀλλὰ ὄχι τὸ τέλος του πολεμικοῦ κλίματος. Ακολουθεῖ η παρατεταμένη περίοδος του Ψυχροῦ Πολέμου που τροφοδοτεῖ τον φόβο μίας ασίγαστης πυρηνικῆς απειλῆς. Η απειλή αὐτή αποτυπώνεται, δραματικά, στους

¹⁵¹ Πάνου Παναγιωτοῦνη, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 45.

ακόλουθους στίχους του Ζ' και του ΙΑ' μέρους της ποιητικής του σύνθεσης *Πυρηνική δοκιμασία*, καθώς αναπαρίστανται οι εν δυνάμει συνέπειές της πάνω στα πιο ιερά πρόσωπα, αυτό της μητέρας, το «άνθος έαρινό του κόσμου»,¹⁵² όπως αναφέρει στην ποιητική του συλλογή *Άνοιχτό παράθυρο*, την οποία και τής αφιερώνει, και του παιδιού αντίστοιχα, πανανθρώπινα σύμβολα της ζωής, της ελπίδας και της αγάπης που επανέρχονται, συστηματικά, στον ποιητικό λόγο του Παναγιωτούνη:

Πόσο φρικτό θάναι
ή άτομική ενέργεια
νά κουρελιάσει
την κλαδωτή ποδιά τής μητέρας,
νά κάψει τὸ δέρμα
τῶν λεπτῶν χεριῶν της
τοῦ πόνου καὶ τῆς ἀγάπης,
νά θανατώσει
τὴ γόνιμη μήτρα της,
τὴν πυρὴ πηγὴ τοῦ ἡλίου
καὶ τῆς ζωῆς.
Στοχάζομαι τὰ δυὸ γλυκά της στήθη
νάχουν μεταβληθεῖ
σὲ πύρινη στάχτη,
τὰ δυνατὰ καστανά της μάτια
σφαλισμένα
ἀπὸ τὴν ἠλεκτρικὴν ἐκπυρσοκρότηση.
Σκέφτομαι, στοχάζομαι
καὶ κλαίω
γεμᾶτος λύπη, τυλιγμένος
τὸ μανδύα τῆς θλίψης,
τὸ πρωὶ ἢ τὸ δειλινό,
ὅταν ἡ μητερούλα
ταΐζει τὰ περιστέρια
στὸ μπαλκόνι τῆς χαρᾶς
στὸν ἄνθινο ἐξώστη
τῆς ἀγγελικῆς

¹⁵²Πάνος Παναγιωτούνης, *Άνοιχτό παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 21.

παιδικής ζωής μας»,¹⁵³

αλλά και

Τὰ παιδιὰ
τὰ χαρούμενα νιάτα
μὲ τὰ λιτά τους πρόσωπα
καὶ τὰ χέρια τους, χαρούμενα κλαριά
τῆς νιόφυτης ζωῆς,
παίζουν τὶς δειλινὲς ὄρες
στὶς ἤσυχες γειτονιές.
Παίζουν
καὶ φωνάζουν
καὶ τραγουδοῦν.
Δὲν σκέφτονται
δὲν μποροῦν νὰ σκεφτοῦν
τὴ γιγάντια καταστροφή
τῆς πυρηνικῆς φλόγας,
τὸν ὄλεθρο τῆς ἀτομικῆς καταστροφῆς,
τὸ θανατικὸ πῦρ τῶν πυρηνικῶν ἐκρήξεων.
Κι' ὅμως
τὰ παιδιὰ τῆς Χιροσίμα
καὶ τοῦ Ναγκασάκι
τὰ καμμένα,
ἀπ' τὸ ἀναμμένο κάρβουνο τῆς βόμβας
ὕψωνουν δεητικὰ τὰ χέρια
καὶ κραυγάζουν,
ὄχι ἄλλες ἐκρήξεις, ὄχι ἄλλο θάνατο
ὄχι ἄλλο μαῦρο αἷμα στοὺς δρόμους.¹⁵⁴

Και η περίοδος ὁμως, της δικτατορίας των Συνταγματαρχών και ειδικότερα, της εξέγερσης του Πολυτεχνείου συνιστά μία ανεξάντλητη και αστείρευτη πηγή

¹⁵³Πάνος Παναγιωτούνης, *Πυρηνική δοκιμασία*, ὁ.π., σελ. 14 – 15.

¹⁵⁴Στο ἴδιο, σελ. 20.

παροχής ποιητικών εναυσμάτων. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Τὸ τραγούδι» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*:

Ἀπόμακτρα ἀκούω τὶς φλέβες
τῶν χελιδониῶν, τὴν αἰμορροὴ τοῦ
κόρακα. Σπασμένα, ραγισμένα
ἄστρα φυλλοροοῦν κόκκινο
φῶς, σβήνει ἢ ἀπαντοχὴ
ἢ ἀνοχὴ κι ἢ ἐγκαρτέρηση.
Τὸ ξερὸ χορτάρι τρίζει, ἀκούγονται
οἱ μηχανὲς τῶν τεράτων.
Ὅλο καὶ πλησιάζουν τὰ ραβδιὰ καὶ
τὰ ὄπλα, τὰ σπαθιὰ καὶ οἱ κάμες αἰμοδιψοῦν.
Μάταια ἐλπίζω, μάταια κλαίω
τὰ κοράκια κι' οἱ πένθιμες μηχανὲς
ἐτοιμάζουν σταυροὺς ἀπὸ σκυρόδεμα,¹⁵⁵

μέσα στους οποίους διαφαίνεται, ὅτι ενίοτε, τα πανανθρώπινα ιδανικά, ὅπως η ελευθερία καὶ η ανεξαρτησία δεν εἶναι αυτονόητα, απεναντίας, αποτελοῦν το ζητούμενο, καθὼς καὶ ὅτι ο δρόμος για την αποκατάστασή τους εἶναι οπωσδήποτε δύσβατος, σε καμία περίπτωση ὅμως, απροσπέλαστος. Αναλόγως, την ἴδια περίοδο στο ποίημά του «Αἴσθηση ἐλευθερίας» της ποιητικής του συλλογής *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς* θα κάνει λόγο για αυτήν την «αἰμάσουσα ἐλευθερία».¹⁵⁶

Με μοναδικό λοιπόν ὄπλο την τέχνη του, ἀπὸ τη μια μεριὰ ψάλλει τις συμφορὲς καὶ τα δεινὰ του πολέμου καὶ εκφράζει την αγωνία της πυρηνικῆς εποχῆς του κατὰ την οποία:

Ἡ Χιροσίμα
καὶ τὸ Ναγκασάκι
οἱ κέρινες παρθένες τῆς Ἰαπωνίας
ἢ Κεῖτο Κουβαγιάσι
ἢ Μισίκο Σάκο
ἢ Ταντάκο Ἐμόρι

¹⁵⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 6.

¹⁵⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 15.

μέ τὰ παραμορφωμένα τους πρόσωπα
καί τήν θλιμμένη τους καρδιά
δέν μίλησαν άκόμα
στά χλωμά χέρια
τῶν ήγετῶν τοῦ κόσμου μας,¹⁵⁷

όπως, σε δραματικό τόνο, δηλώνει στο Α' μέρος της ποιητικής του σύνθεσης *Πυρηνική δοκιμασία* και από την άλλη υμνεί τις πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης, της ελευθερίας, της ζωής και της αγάπης. Μάλιστα, συνολικά η ποιητική του σύνθεση *Πυρηνική δοκιμασία* εστιάζει σε αυτό το δυαδικό σχήμα του πολέμου και της ειρήνης. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι του Β' μέρους:

Τήν θαλασσινή όμορφη χώρα
σκέφτομαι, τήν Ίαπωνία
μέ τίς ξεραμένες κερασιές,
τόν ανατέλοντα ήλιο
πού έδυσσε
στά στενά του Ναγκασάκι
τίς μεγάλες πένθιμες πλατείες
τής νεκρής Χιροσίμα.
Ω σταματήστε οί δυνατοί τής γής
τίς δοκιμές τής πυρίνης ένέργειας
δοκιμάστε ν' αγαπήσετε τόν πονεμένο
άνθρωπο τοῦ κόσμου μας
τή γαλήνη
τήν μεγάλη ειρήνη
τά εὐωδερά λουλούδια
τοῦ άνθινου πλανήτη μας.¹⁵⁸

Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του λογοτέχνη Ανδρέα Καραντώνη, που μολονότι αναφέρεται στην ποιητική του συλλογή *Άσμα σέ χρῶμα γαλανό*, αφορά το σύνολο των ποιημάτων του που εστιάζουν συνάμα, στη διαπλοκή του ειρηνικού και του πολεμικού κλίματος: «Όμως, μέσα άπ' όλα αυτά, έστω και έτσι, νοιώθουμε,

¹⁵⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Πυρηνική δοκιμασία*, ό.π., σελ. 9.

¹⁵⁸Στο ίδιο, σελ. 10 – 11.

βλέπουμε μια «καθαρότητα ψυχής» που συχνά μας παρουσιάζεται διχασμένη: ενώ έλκεται ακαταγώνιστα από το αμέριμνο λυρικό τραγούδι της χαράς, του έρωτα, των φώτων, της θάλασσας, δε μπορεί να παρασιωπήσει το γεγονός της ανθρώπινης δυστυχίας: τον πόνο, τον πόλεμο, την πείνα. Αισθάνεται την ηθική ανάγκη να τα αναφέρει κι' αυτά, να ρίξει τη σκιά τους στο φωτεινό ποτάμι του ήρεμου και παραδοσιακού πια λυρισμού του». ¹⁵⁹

Αξίζει να επισημανθεί, ότι αυτό το αντιθετικό σχήμα, όταν συνδυάζεται στους ίδιους στίχους, γεννά μία τραγική συναισθηματική αντίφαση. Το ποίημά του παραδείγματος χάριν «Η νύχτα, ή θάλασσα και τὸ φῶς» της ποιητικής του συλλογής *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό* αποπνέει, εύστοχα, τη συναισθηματική αυτή εναλλαγή λύπης και χαράς, πεσιμιστικής διάθεσης και αισιοδοξίας. Εντούτοις, μέσα σε αυτόν τον αέναο αγώνα μεταξύ θανάτου και ζωής, σκότους και φωτός, το φως της ζωής και των ονείρων ανυψώνεται σε απόλυτο θριαμβευτή στην ποίηση του Παναγιωτούνη, όπως μαρτυρά και η θέση που κατέχει το φως στον τίτλο του ποιήματος. Με τον ίδιο μεταφορικό λόγο, τον Νοέμβριο του 1973, χειροκροτά, ολόθερμα, την εξέγερση του Πολυτεχνείου στο ποίημά του «Η νύχτα» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ αἷμα και τὰ χελιδόνια*, σε ένα ποίημα που μολοντί φέρει στον τίτλο του τη νύχτα, στην πραγματικότητα μηνύει το φως και την ελπίδα. «Εἶναι ἡ ὥρα νὰ ραβδοσκοπίσει/ τὸ κρέπι τῆς νύχτας τὸ φῶς», ¹⁶⁰ δηλώνει από την αρχή κιόλας του ποιήματος.

Σε άλλα πάλι ποιήματα, το σκότος και ο θάνατος δεν αντιμάχονται το φως και τη ζωή αντίστοιχα, τουναντίον συνιστούν το πέρασμα προς αυτά, όπως ακολούθως σημειώνει στο ποίημά του «Μικρὴ σάλπιγγα τῆς λευτεριάς» της ποιητικής συλλογής *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*: «Γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴ λευτεριά/ πρέπει νὰ γευτοῦμε τὸν θάνατο,/ γεύση ἀπὸ στάχτη στὸν οὐρανίσκο». ¹⁶¹

Οι στίχοι αυτοί μάλιστα, επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα, μία ακριβώς δεκαετία αργότερα, στο ποίημά του «Τὸ τραγούδι» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ αἷμα και τὰ χελιδόνια*:

Ἔτσι εἶναι τὸ τραγούδισμα
τῆς λευτεριάς στὸ ἄσμα τοῦ ἀγέρα,
στοῦ θανάτου τὴ βασιλεία κοντύτερα

¹⁵⁹ Ανδρέας Καραντώνης, «Κριτική αναφορά επί του βιβλίου Πάνου Ν. Παναγιωτούνη “*Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*”», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 896, 1964, σελ. 1606-1609, www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=104309&code=4285&zoom=800, (τελευταία ανάκτηση 02/03/2022).

¹⁶⁰ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἷμα και τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 5.

¹⁶¹ Πάνος Παναγιωτούνης, *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 51.

γεύση κυπαρισσόμηλων.¹⁶²

Ένας τέτοιος, ωστόσο, ηρωικός θάνατος που ανοίγει τον δρόμο προς τις πανανθρώπινες αξίες και τα ιδανικά, είναι σίγουρα ανώτερος από μία ζωή απομακρυσμένη και αποκομμένη από αυτά, όπως δηλώνει στο ποίημα «Ματωμένο παλληκάρι» της ποιητικής του συλλογής *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*: «Τί σημασία μπορεί νάχει μιὰ ζωή/ ἔτσι πὸν τὴν ἔχουν καταντήσει,/ μπροστὰ σ' ἓνα ὠραῖο θάνατο».¹⁶³

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει αναφορά στις ηρωικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας και κυρίως τις ηγετικές φυσιογνωμίες της Επανάστασης του 1821 που έκαναν πράξη τον ηρωικό θάνατο. Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Άρκαδικὸ διάσελο τῆς λευτεριάς» της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος* που αναφέρονται στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη:

... Ἀδέρφια τῆς Τριπολιτσᾶς, λεβέντες
τῆς Βυτίνας
σὲ τοῦτα τὰ βουνὰ ἀκροούρανα ξεπέζεψε
ὁ στρατηγὸς πῶπεσαν τὰ οὐράνια
κι ἄξαφνα ξέσπασαν βροντὲς κι ἀστροπελέκια
κι ἐσείστη ἡ γῆς, ἄναψε τὸ δεντρί τῆς
λευτεριάς κι ἔσμιξε ἡ παλληκαριά
τὸ κρίνο. Τῆς Ἀρκαδίας τὰ βουνὰ φεγγίζουνε
στὰ ὕψη, ἀγγελομάτα Λευτεριὰ ἐδῶ σὲ σπεῖραν
οἱ θεοὶ καὶ θέρισαν οἱ Ἕλληνες
τὸ πῖο ἀξεδίψαστο ὄνειρο τῆς πλάσης.¹⁶⁴

Σε αυτού του είδους τα ποιήματα, χαρακτηριστικό είναι ότι ο Πάνος Παναγιωτούνης αξιοποιεί, συχνά, στίχους του δημοτικού τραγουδιού. Ενδεικτικά, αναφέρεται ο στίχος από το ποίημά του που είναι αφιερωμένο στη χρονολογία ορόσημο του 1453: «Πάλι μὲ χρόνια μὲ καιρούς, πάλι δικά μας θᾶναι»,¹⁶⁵ αλλά και οι στίχοι του ποιήματός του «1821»:

Τί ἔχουν τῆς Μάνης τὰ βουνὰ ἀποῦνε

¹⁶²Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἶμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 6.

¹⁶³Πάνος Παναγιωτούνης, *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 58.

¹⁶⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 36.

¹⁶⁵Στο ἴδιο, σελ. 73.

βουρκωμένα

κάν ὁ βοριάς τὰ βάρεσε, κὰν ἡ νοτιᾶ τὰ πῆρε,
μηδὲ ὁ βοριάς τὰ βάρεσε, μηδὲ ἡ νοτιᾶ τὰ πῆρε
παλεύει ὁ καπετὰν πασιὰς μὲ τὸν Κολοκοτρώνη.¹⁶⁶

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, ενίοτε, ο ποιητής χρησιμοποιεί το θέμα του πολέμου και της ειρήνης συνδυαστικά με το θέμα του έρωτα. Μάλιστα ο έρωτας σε αυτά τα ποιήματα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της ψυχολογικής αποτύπωσης των απλών αγωνιστών στο πεδίο της μάχης, καθώς η ενθύμηση της ύπαρξής του τούς οπλίζει με αρετές, όπως είναι η υπομονή, το θάρρος, η δύναμη, η αισιοδοξία και η πίστη σε ένα λαμπρότερο μέλλον. Ενδεικτικά, παρατίθεται η τρίτη στροφή του ποιήματός του «Νοσταλγική σουίτα» της ποιητικής του συλλογής *Πάντα ξημερώνει*:

Τοῦτο τὸ χακὶ ποὺ φορᾶμε μοσκοβολάει
τὴ στέρηση
αὐτὴ ἡ χλαίνη ποὺ μᾶς δώσανε, μᾶς ἔντυσε
τὶς ταξιδιάρικες ψυχὲς μένα παχὺ χνούδι προσμονῆς
καὶ τὰ κουμπιὰ μᾶς χρυσαφιὰ ἢ κοκκάλινα
μᾶς θυμίζουν
τὰ χρυσᾶ μαλλάκια σου καὶ τὰ μικρὰ μικρά σου δόντια
ποὺ ροκανίζουν
τὸ παξιμάδι τῆς ὑπομονῆς, τὸ σεντόνι τοῦ ἔρημου σοῦ
κρεββατιοῦ,
μὴ κλαῖς ὅμως, ὑπάρχει σὸλων μας τὶς ζεστὲς τσέπες
ἓνα μπουκέτο γιασεμιὰ καὶ ἓνα ἀνοιξιάτικο πετρογελίδο,ν,
ἔτοιμοι εἴμαστε νὰ στὸ φέρουμε.¹⁶⁷

Τέλος, κατά το πρότυπο του Θουκυδίδη, κάνει σαφή τον διαχωρισμό μεταξύ ελλήνων και βαρβάρων, στη μορφή των οποίων αντικατοπτρίζεται η ειρήνη και ο πόλεμος αντίστοιχα. Οι παρακάτω στίχοι από το ποίημα «Ἡ σονάτα των ἄγριοπερίστερων» της ποιητικής του συλλογής *Ἵθρες Δοκιμασίας* είναι αντιπροσωπευτικοί:

¹⁶⁶Στο ίδιο, σελ. 74.

¹⁶⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ξημερώνει*, ὁ.π., σελ. 40.

τὸ λιβάνι μοσκοβολάει τὴ νιότη
στὰ σπλάχνα μας
καὶ στὸ τραπέζι ἀχνίζει τὸ φαγί
πίστεψέ μέ, ἔφυγαν οἱ βάρβαροι
μὲ τὶς λόγχες, τὴ δική τους λευτεριά
τοὺς χοντροὺς λαιμούς
καὶ τὰ παχυὰ βαρβαρικὰ λόγια,
ὄλοι οἱ βάρβαροι ἔφυγαν!
Κάθε ἀπόβραδο
μποροῦμε λεύτερα
στὸ γαλανό, ἀτλάζινο, θαλασσινὸ οὐρανὸ μας
νὰ χαιρετᾶμε φιλικὰ
τὰ γριοπερίστερα!¹⁶⁸

Στο ποίημά του πάλι «Φύλακες Γρηγορεῖτε» της ποιητικής του συλλογής *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, σαφῶς αναφερόμενο στις οικονομικές ζυμώσεις με την Ευρώπη, οι οποίες, εν τέλει, στις 09 Ιουλίου του 1961 καταλήγουν στην υπογραφή της συμφωνίας σύνδεσης μεταξύ Ελλάδας και Ευρωπαϊκῆς Οικονομικῆς Κοινότητας, στο πρόσωπο των βαρβάρων αναγνωρίζει τους εκπροσώπους της δύσης, οι οποίοι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν αποτελούν φορεῖς του στρατιωτικῆς πολέμου, ἀλλὰ μίας ἀλλῆς μορφῆς πολέμου, του οικονομικῆς.

4.3 Αρχαία ελληνική ψυχή - γνώση

Τον τρίτο μεγάλο θεματικό άξονα της ποιητικῆς γραφῆς του Πάνου Παναγιωτοῦνη συνιστά ο συνδυασμός της αρχαίας ψυχῆς με την αρχαία γνώση, ἕνας συνδυασμός μέσα ἀπὸ τον οποίο εκρήγνυται αὐτὸ το «φῶς Ἑλληνικὸ ἀπροσπέλαστο ἀπὸ τὴν μνήμη τῶν αἰῶνων».¹⁶⁹ Ο ποιητής, ἀδυνατώντας να μείνει ἀσυγκίνητος μπροστὰ σε αὐτὸ το ἀρχαιοελληνικὸ θαῦμα, συντηρεῖ με τους ἐγκωμιαστικὸς και διθυραμβικὸς στίχους του τὴν αἴγλη του. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς της δυναμικῆς συνδυαστικῆς ἠθικῆς και πνευματικῆς ελληνικῆς ὑπόστασης, που καταλύει τὴ φθορά και τον θάνατο και καθιστά τὴν Ελλάδα «χώρα ἀθάνατων θνητῶν»,¹⁷⁰ εἶναι τὸ ἀκόλουθο ποίημά του που φέρει τὸν τίτλο «Ἕμνος»:

¹⁶⁸ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἔρες δοκιμασίας*, ὁ.π., σελ. 18.

¹⁶⁹ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 31.

¹⁷⁰ Στο ἴδιο, σελ. 15.

Παραστάτης, χοροστάτης ό Έλληνας στο θαύμα.
Στη Σπάρτη γυαλίζουν οί σπάθες στο γυαλί
του Εύρώτα,
στην Άθήνα πυρακτώνουν οί ιδέες τὰ μάρμαρα.
Έδω κουρσεύεται ό καταλύτης θάνατος,
θραύεται ή φθορά με τὸ πνεῦμα, ή σάρκα
γίνεται άρετή, ή όμορφιά δέος.
Ψυχή και θέληση, Τέχνη κι Έπιστήμη
άπ' την Ίωνία στην Άθήνα, άπ' τή Κρήτη
στην Άθήνα, άπ' τίς φλέβες τῶν ναῶν στην Άθήνα.
Φιλόσοφοι, ποιητές, σοφοί, στοχαστές, καλάμια
του έρωτα τῆς ζωῆς, σκληρὰ κλαριά τῆς καρτερίας.
Έδω τὸ τόξο δείχνει όμφαλὸ του σύμπαντος
έδω ή σοφία εἶναι λεύτερη ὅσο κι ό θάνατος,
μεγάλη άρετή σάν την κλεψύδρα τῶν ἄστρον.
«Άνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή. Ψυχῆς γάρ
άγαθῆς πατρὶς ό ξύμπας κόσμος
εἶπε ό Δημόκριτος,¹⁷¹

αλλά και οί ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Χορὸς παρθένων»: «Η Έλλάδα παντάνασσα τῆς γῆς, λιογέννητη τῆς/ θάλασσας/ λαμπάδα του νοῦ, του πόθου τραγουδήστρα/ φῶς τῆς άγάπης, άγριοπερίστερο του κόσμου»,¹⁷² αμφοτέρα της ποιητικῆς του σύνθεσης *Έλληνικὸς Λόγος*.

Οι αρχαίοι έλληνες, ακόμη και οί μυθικοί πρόγονοί τους που ζωντανεύουν μέσα στην ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη ανυψώνονται σε διαχρονικά και οικουμενικά πρότυπα ηθικῆς αρετῆς και μάλιστα με τη στενή αρχική έννοια του όρου της αρετῆς, ὅπως θεμελιώνεται στον αρχαιοελληνικό ηρωικό εθιμικό κώδικα, αυτή της γενναιότητας και της ανδρείας, ὅπως άλλωστε παραδίδεται και στον Όμηρο. Οί στίχοι που ακολουθούν και προέρχονται από το ποίημά του «Οί Πελασγοί» της ίδιας ως άνω αναφερομένης ποιητικῆς συλλογῆς είναι αντιπροσωπευτικοί του τρόπου με τον οποίο η απaráμιλλη παλληκαριά, αλλά και η εκάστοτε συναισθηματικῆ ποιότητα των προγόνων των αρχαίων ελλήνων, των Πελασγών, συμπαρασύρει ακόμη και τη φύση:

¹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 69.

¹⁷² Στο ίδιο, σελ. 20.

όπου άκουμπούν θυμώνει ή γής, τὰ σπλάχνα
τής άντριάβουν, όπου φιλούν
καρποί μελένιοι χτίζονται, οί πρώτες
ρίζες τής Έλλάδας, τούτη ή γής
πρωτόνειρο Πελασγικό στήν άκρη
των κυμάτων, μεθυσμένη πρώτη στιγμή.¹⁷³

Παρενθετικά, αξίζει να σημειωθεί ο λιτός και συμπυκνωμένος λόγος, με τον οποίο περιγράφεται η ψυχική αποτύπωση των ηρωικών αυτών προγόνων στο φυσικό περιβάλλον, σημείο που ανακαλεί στη θύμηση του αναγνώστη αντίστοιχα χωρία του δημοτικού τραγουδιού που αντανακλούν τη συμμετοχή της φύσης στο ανθρώπινο συναισθηματικό φορτίο και, ιδίως, όταν αυτό αναδεικνύεται σε ηρωικό συναισθηματικό βάθος. Την ανδρεία όμως των αρχαίων Ελλήνων και συγκεκριμένα των Λεοντιδών προγόνων του, των Σπαρτιατών, εξαίρει και στους ακόλουθους στίχους της ποιητικής του σύνθεσης *Ελένη της Τροίας*: «...Η πολιτεία σου/ δεν έχει επάλξεις, έχει την πνοή, το/ θάρρος των αγοριών της, αντίσταση».¹⁷⁴

Σε αυτό το ψυχικό σθένος που επιδεικνύουν την ώρα της μάχης στηρίζεται και η γενικότερη φιλοσοφική τους θεώρηση στην αντιμετώπιση των επικείμενων δοκιμασιών. Ο μυθικός ομηρικός ήρωας Αγαπήνορας, ναυαγώντας στα ανοιχτά της Κύπρου κατά την επιστροφή του στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Αρκαδία, μετά το πέρας του Τρωικού Πολέμου, δεν εγκλωβίζεται στη μοίρα του, αλλά αναγεννάται μέσα από τη στάχτη του, ιδρύοντας μία νέα πόλη, την Πάφο. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι του ποιήματός του «Έλπίδα» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αίγαίο*: «Ο Αγαπήνορας όμως θάρθει/ νά χτίσει τή νέα πόλη/ από πηλό και στάχτη/ νέων όνείρων».¹⁷⁵

Άλλοτε πάλι, οι πρόγονοι των Ελλήνων ανυψώνονται σε εμπνευστές των πανανθρώπινων ιδανικών. Ενδεικτικά, σημειώνεται η εντυπωσιακή περιγραφή των Πελασγών σε ρόλο μετακενωτών της παγκόσμιας αξίας της ειρήνης, αλλά και η περιγραφή των συνοριοφυλάκων Θρακών σε ρόλο υπερασπιστών της ελευθερίας. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι του ποιήματός του «Οί Πελασγοί»:

Κεϊ στά χωράφια Πελασγοί χύνουν νερό
στις ρίζες, πλατύστηθοι, πλατύκορμοι

¹⁷³ Στο ίδιο, σελ. 21.

¹⁷⁴ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ.208.

¹⁷⁵ Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αίγαίο*, ό.π., σελ. 57.

μέ δεντρολίβανο στό χέρι, μ' ένα κλαρί
έλιās δετό στό μέτωπο, μέ λίθινα
καρφιά τής γής, ὄργανα τοῦ περιούσιου μόχθου,¹⁷⁶

και οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Θράκες»:

Πρῶτοι Ἕλληνες ζωμάχοι τής λευτεριās.
Ντυμένοι τīs προβιές, στὰ πόδια δέρμα
θρακιώτικου ἀγριογούρουνου, χτίζουν τήν ξόπορτα
τοῦ κόσμου. Σύνορα γιά τοῦς βάρβαρους, καρτέρι
γιά τοῦς ξένους, τīs νύχτες ψήνουν
τὰ παχειὰ ἀρνιά, τīs ράχες μελετοῦνε.
Νά μείνουν στīs πλατειές πεδιάδες
τῶν γονιῶν τους ἢ νά τραβήξουν
στό νότο τὸ θαλασσινό. Κι ὁ ξακουστός
ιέρεας Θράξ τυφλὸς μέ θεϊκὸ κεφάλι
τοῦς προστάζει, ἐκεῖ νά μείνουν
βόρειοι ἀκρίτες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔσπερινοῦ,¹⁷⁷

άπαντες της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*.

Γενικότερα ὁμως, το ποιητικὸ ἔργο του Πάνου Παναγιωτοῦνη συνιστὰ ένα υμνολόγιο πλείστων ηθικῶν αρετῶν, η ὑψιστη πραγμάτωση των οποίων αντικατοπτρίζεται στα πρόσωπα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Η συζυγική αφοσίωση και πίστη, η πρόταξη του συλλογικὸ συμφέροντος ἔναντι της ατομικής ευδαιμονίας, η καρτερία και η υπομονή ως επικουρικές δυνάμεις της στοχοπροσήλωσης εξαίρονται στα ποιήματά του «Ἄλκηστη», «Ἡ θυσία τής Ἰφιγένειας» και «Ὀδυσσέα εἰς Ἄδου κατάβαση», άπαντα της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*.

Εντούτοις, μέσα στους στίχους του Παναγιωτοῦνη, πιστοῦ στις αρχές της δυαδικότητας, δεν αντανακλάται μόνο το αρχαιοελληνικό ήθος, αλλά και το αρχαιοελληνικό πνεῦμα. Τοιουτοτρόπως, η διδασκαλία πλείστων αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων και διανοητῶν αναγεννάται μέσα από την ποίησή του, προσδίδοντάς της συνάμα προς τον λυρικό τόνο μία έντονη φιλοσοφική διάσταση. Μάλιστα, το

¹⁷⁶Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπό τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 21.

¹⁷⁷Στο ἴδιο, σελ. 22.

ποιητικό του έργο, ένα έργο με χαρακτήρα βαθιά διδακτικό και παραινετικό, βρίθει από την αυτούσια παράθεση των επιγραμματικών γνωμικών τους, επενδύοντάς το με το κύρος της αρχαιοελληνικής διάνοιας. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα γνωμικά του προσωκρατικού φιλοσόφου Δημόκριτου: «Μέγα τὸ ἔν συμφορῆσαι φρονέειν ἅ δεῖ»,¹⁷⁸ αλλά και το «Ἄνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή. Ψυχῆς γὰρ/ ἀγαθῆς πατρὶς ὁ ζύμπας κόσμος»,¹⁷⁹ τα οποία παρατίθενται στα ποιήματά του «Ἐπιτύμβιο» και «Ὑμνος» αντίστοιχα, αλλά και το επιγραμματικό γνωμικό του, επίσης, προσωκρατικού σκοτεινού φιλοσόφου Ηράκλειτου: «πολυμαθὴ νόον οὐ διδάσκει»,¹⁸⁰ το οποίο περιλαμβάνεται στο ποίημά του «Ἡ μαρμαρυγὴ τοῦ Ἡράκλειτου», ἅπαντα της ποιητικῆς του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*, ενός έργου που δημοσιεύεται την παραμονή της επιβολῆς της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ο Παναγιωτούνης, ως ἄνθρωπος με αυξημένη κοινωνική ευαισθησία, παρακολουθεῖ τα γεγονότα, αφουγκράζεται τους κινδύνους, εξαγάγει συμπεράσματα και υποδεικνύει λύσεις και προτάσεις, διατυπωμένες, ἤδη, από τους φωτισμένους αυτούς δασκάλους, η δυναμική των οποίων κρίνεται στη διαχρονικότητά τους.

Ωστόσο, στον ποιητικό του λόγο ο Παναγιωτούνης αντλεῖ διδάγματα από την αστεϊρευτή δεξαμενὴ γνώσεων τόσο της αρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας ὅσο και της αρχαίας ελληνικῆς τραγωδίας. Εξάλλου, ἀμφότερες συγκλίνουν ως προς την ἀναζήτηση της γνώσης, την επικέντρωση στο «εἶναι» και ὄχι το «φαίνεσθαι».

«Ὡς τοῖς θανοῦσι πλοῦτος οὐδὲν ὠφελεῖ»,¹⁸¹ θα σημειώσει στο ποίημά του «Αἰσχύλου λόγος» της ποιητικῆς του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*, δανειζόμενος το ἀποφθεγματικό αυτό ρητό από την ἀντιπολεμικὴ χαρακτήρα ἀισχύλεια τραγωδία *Πέρσαι*.

Με αυτό το ηθικό και πνευματικό μεγαλείο των προγόνων τους ἀδυνατοῦν να ἀναμετρηθοῦν οἱ ἐπίγονοι. Ἐνίοτε μάλιστα, ἀισθάνονται ἀνήμποροι να σηκώσουν το βάρος της πολιτισμικῆς αὐτῆς κληρονομιάς. Ενδεικτικά, ἀναφέρονται οἱ ἀκόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Φύλακες γρηγορεῖτε» της ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*: «Οἱ Ἀχαιοὶ μας ἔχουν φαίνεται πλέον ἐγκαταλείψει,/ πὸν τὰ ὠραῖα κορμιά τους, τὰ χάλκινα ξίφη τους,/ τὰ γυαλιστερά τους ὄπλα, ποῦ/ οἱ ἀσπίδες οἱ ἄλκιμες τῶν θριάμβων μας».¹⁸²

¹⁷⁸Στο ἴδιο, σελ. 64.

¹⁷⁹Στο ἴδιο, σελ. 69.

¹⁸⁰Στο ἴδιο, σελ. 66.

¹⁸¹Στο ἴδιο, σελ. 67.

¹⁸²Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 56.

Στη συνολική λοιπόν ποιητική δημιουργία του Πάνου Παναγιωτούνη διακρίνεται ένα διάχυτο συναίσθημα ελληνολατρικού λυρισμού, το οποίο μάλιστα διογκώνεται στα ποιήματά του που αναφέρονται σε περιόδους έντονης εθνικής δοκιμασίας και στη βίωση τραγικών εμπειριών και καταστάσεων. Αυτό το συναίσθημα της μεγαλοσύνης που αποπνέει το παρελθόν ξυπνά και το απότοκο συναίσθημα της νοσταλγίας, καθώς το παρελθόν αποδεικνύεται ωραιότερο και λαμπρότερο εν συγκρίσει με το παρόν. Ο άλλοτε ελληνικός κόσμος, στους κόλπους του οποίου γεννήθηκαν η Τέχνη και η Επιστήμη, η εικόνα της ηγεμονικής Αθήνας που κατόρθωσε να αναδειχθεί σε πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο ολόκληρου του ελληνικού κόσμου, έτσι όπως διασώζεται στα έργα των αρχαίων κλασικών, έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με τη σύγχρονή του παρηκμασμένη εικόνα του ελληνικού κράτους γενικότερα και της ελληνικής πρωτεύουσας ειδικότερα. Η αρχαία «Ἑλλάδα, μήτρα τῆς δρόσου», στη νεώτερη αποτύπωσή της παρουσιάζεται ως μία χώρα στην οποία «τὸ νερὸ στερέβει»¹⁸³ και γίνονται «Τὰ πηγάδια νερένιες πληγές», δύο ποιήματα της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος* που φιλοξενούν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες όψεις της Ελλάδας, του μεγαλειώδους παρελθόντος και του παρακμακού παρόντος αντίστοιχα. Υπάρχουν στιγμές που ο ποιητής αισθάνεται πως το μόνο που επιβιώνει από το λαμπρό αυτό παρελθόν είναι τα μυθικά τέρατά του και τη γλυκιά ενθύμηση και αναπόληση διαδέχεται ο τρομακτικός πύρινος εφιάλης. Ο Μινώταυρος, αναγεννημένος είναι παρόν:

..... τον συναντάς
στους δρόμους της αμερικάνικης
συμπολιτείας, στη Μόσχα σχεδιάζεται ο
όγκος του στα γραφεία του Κρεμλίνου,
κυκλοφορεί στην κόλαση των καμένων
πολιτειών της Ιαπωνίας, δεν ησυχάζει
μισεί τη θυγατέρα του ήλιου την ειρήνη,¹⁸⁴

προσδοκώντας το νέο κύκλο εισφοράς σε αίμα που θα χυθεί στον σύγχρονο του ποιητή πυρηνικό λαβύρινθο, όπως γλαφυρά περιγράφεται στους παραπάνω στίχους της ποιητικής του σύνθεσης *Ο Μινώταυρος (Ο Παιάνας της Ειρήνης)*.

¹⁸³Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 28.

¹⁸⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 195.

Απέναντι στο ζοφερό αυτό παρόν θεότητες και μυθικές μορφές της αρχαιοελληνικής μυθολογίας δεν δύνανται να παραμείνουν αδιάφορες. Απεναντίας, λαμβάνουν θνητή υπόσταση και διακρίνονται από έντονο συναισθηματικό πλούτο και ψυχισμό προκειμένου να θρηνήσουν τη σύγχρονη του ποιητή Ελλάδα. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση της Αθηνάς, της προστάτιδας της αρχαίας Αθήνας και του Προμηθέα, γνωστού μυθικού προσώπου για την ευεργετική του συμβολή στη διαμόρφωση του ανθρώπινου πολιτισμού σε ρόλο πρωταγωνιστών αρχαίας τραγωδίας μπροστά στην υπαρκτή απειλή της επιβεβλημένης στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι του ποιήματός του «Ώρα τοῦ μύθου» της ποιητικής του συλλογής *Μικρὸς διάκοσμος*: «Ὁ σπαραγμὸς εἶναι τῆς Ἀθηνᾶς/ καὶ τοῦ Προμηθέα, καμένα κλαριά ἐλήας/ ἀπὸ τὸ ἔρεβος, σφαγμένα χελιδόνια».¹⁸⁵

Αντιστοίχως προς την έκδηλη αγωνία των αρχαιοελληνικών θεών απέναντι σε αυτήν τη δυσμενώς διαμορφούμενη για τον σύγχρονο του ποιητή κατάσταση, ο αναγνώστης παρακολουθεί και τον Παναγιωτούνη, όχι σπάνια, να αποζητά τη συνδρομή των αρχαιοελληνικών θεών και των αρχαιοελληνικών μυθικών μορφών, επικυρώνοντας τοιουτοτρόπως μία σχέση άμεσης συνδιαλλαγής και επικοινωνίας. Αντιπροσωπευτικοί είναι οι ακόλουθοι τελευταίοι στίχοι του ποιήματός του «Ωδή στὸν Προμηθέα»: «Τιᾶνα ἐσὺ καὶ ἄνθρωπε, ὕμνε καὶ πάθος/ σὲ προσκυνοῦν οἱ Ἕλληνες, γιοὶ τῆς φωτιᾶς σου»,¹⁸⁶ αλλά και οι στίχοι του ποιήματός του «Ὑμνος στὸν Δία»: «Στ' ἀρχαϊκά σου πόδια ἀκόμα ἀκουμπᾶ/ ἡ Ἑλλάδα, τίμα τὴν ἔνδεντρε Θεέ/ Ὀλύμπιε Δία, τί ἐσὺ ποτὲ δὲν πέθανες/ ἐδῶ, μὰ ζεῖς στὶς Ἀχαϊκὲς καρδιές μας»,¹⁸⁷ της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*, όπου ο Παναγιωτούνης σε ρόλο διαμεσολαβητή επικαλεῖται τον Προμηθέα και τον Δία αντίστοιχα.

Ωστόσο, όχι μόνο οι προαναφερόμενοι θεοί, αλλά το αρχαιοελληνικό πάνθεον, στο οποίο συγκαταλέγονται τόσο οι δώδεκα ολύμπιοι θεοί όσο και οι ελάσσονες θεότητες, επανέρχονται συστηματικά στο ποιητικό έργο του Πάνου Παναγιωτούνη. Μεταξύ αυτών περίοπτη θέση κατέχει ο Απόλλωνας που ορίζει αυτό το «Κύπελο χρυσό»,¹⁸⁸ την Ελλάδα, η Δήμητρα, η θεά της γεωργίας, της βλάστησης και της γονιμότητας, ο Ποσειδώνας, ο Ερμής, ο Ωκεανός, ο Διόνυσος, ο θεός της μέθης και της Ελλάδας συνάμα, δύο όροι που στη συνείδηση του ποιητή εξισώνονται και αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς μαρτυρά και το τελευταίο ημιστίχιο «πηγή τῆς μέθης ἡ Ἑλλάδα»¹⁸⁹ του ποιήματός του «Μέθη τοῦ Διονύσου».

¹⁸⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή Ι, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ό.π., σελ. 220.

¹⁸⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 138.

¹⁸⁷Στο ίδιο, σελ. 139.

¹⁸⁸Στο ίδιο, σελ. 14.

¹⁸⁹Στο ίδιο, σελ. 137.

Μέσα στο προβληματικό αυτό παρόν, στέκουν αθάνατα τα αρχαιοελληνικά μάρμαρα και αγάλματα. Αυτή η απτή απόδειξη του ένδοξου αρχαιοελληνικού παρελθόντος, ενός παρελθόντος που υπήρξε πηγή φωτός για ολόκληρη την οικουμένη, συντηρεί άσβεστη την ελπίδα. Τα αρχαιοελληνικά μάρμαρα και αγάλματα υπάρχουν για να θυμίζουν ότι το θαύμα τελέστηκε και δύναται να επαναληφθεί, αφού υποκινητής του δεν υπήρξε κάποια δύναμη υπερφυσικής ή θείας προέλευσης, αλλά αυτός ο άρρηκτος δεσμός αρχαιοελληνικού ήθους και πνεύματος. Ενδεικτικά, παρατίθεται η πρώτη στροφή του ποιήματος «Άθανασία» της ποιητικής του συλλογής *Μικρός διάκοσμος*:

Στις φλέβες τῶν μαρμάρων
ἀκινητεῖ ἡ ἀθανασία,
λευκὰ πουλιὰ συνδέουν τὶς κολῶνες
μὲ τὸν ἥλιο, τὸ φεγγάρι
μὲ τὸ ἀσήμι τῶν ἀστεριῶν.¹⁹⁰

Κι αν στους δοκιμαζόμενους καιρούς τα αρχαιοελληνικά μάρμαρα και αγάλματα συμπαράσύρονται από το επικαιρικό σκοτάδι, εντούτοις, δεν εγγράφει πάνω τους η μόνιμη φθορά και αλλοίωση. Αντιπροσωπευτικό είναι το ακόλουθο ποίημά του «Τὰ Μουσεῖα» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ αἶμα καὶ τὰ χελιδόνια*:

- Κλεῖσαν τὰ μουσεῖα
γιατί ματώσαν, λέν, τὰγάλματα.
Ὁ χάλκινος Ποσειδῶνας
κορμὶ δυνατὸ ἄλλοτινοῦ καιροῦ,
ἄφησε τὸ κοντάρι του
κατέβηκε καὶ κλαίει.
Κι οἱ μαρμάρινες στητὲς κόρες
στην ἔκταση τοῦ πλούσιου σώματος
ἄπλωσαν ἀτλάζι πένθιμο.
Σημαίνει καταχνιὰ καὶ σιωπὴ
κλεῖσαν τὰ μουσεῖα, μέχρι την
ἄνοιξη, ὅταν ἀνθίσουν ξανὰ τὰ παραμύθια,
ὅταν θὰ βγοῦν μέσα ἀπ' τὴ χλωρὴ γῆ

¹⁹⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή Ι, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ό.π., σελ. 217.

κόκκινες παπαροῦνες, γεμᾶτες ἔφηβεία.¹⁹¹

Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι το τέταρτο μέρος της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικός Λόγος* είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στα αρχαιοελληνικά μάρμαρα, όπως άλλωστε μαρτυρά και ο τίτλος του «Ἡ συμφωνία τῶν Ἑλληνικῶν μαρμάρων».

Τέλος, αυτό το διττό αρχαιοελληνικό πρότυπο, αυτή η σύζευξη ηθικού και πνευματικού πεδίου συνιστά κατά τον Παναγιωτούνη την πυξίδα ζωής και δράσης γενικότερα του σύγχρονου ἔλληνα, πόσο δε μάλλον του ευσυνείδητου ποιητή. Πίσω από την εμβληματική μορφή του ομηρικού ἥρωα Φιλοκτήτη στο ακόλουθο ομότιτλο ποίημά του της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, εύκολα, διακρίνει κανείς το πρόσωπο του ίδιου του ποιητή:

Τῶνομά σου στὸν αἰῶνα
τῶν αἰῶνων,
ἐσὺ ποὺ τὰ ὄπλα κρατᾶς
τῆς νίκης,
πληγωμένος μὰ ἀκέριος.
Δὲν ντρόπιασες τὸ γένος σου
στὴ σπηλιὰ τῆς Λήμνου
κατοικῶντας,
τόσα χρόνια, τόσα χρόνια.
Κύτταζες τὸ μέλλον μέσα
ἀπὸ τὴ γύρη τῆς σπηλιᾶς,
στὸν Ὀδυσσεά και τὸν Νεοπτόλεμο
μίλησες ἴσος πρὸς ἴσους.
Ἡ ἀλήθεια ξεπερνᾶ τὴν κρίση
ἢ καρτερία σοῦ ἀπὸ ἀτσάλι
καὶ νύχι τῆς ὑπομονῆς.
Φιλοκτήτη
τῶνομά σου Μοναξιά, στοὺς αἰῶνες
τῶν αἰῶνων.¹⁹²

¹⁹¹ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἶμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 9.

¹⁹² Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 15.

Κατά το πρότυπο λοιπόν του Φιλοκτήτη της ομώνυμης σοφόκλειας τραγωδίας, ο ποιητής, σε περιόδους εθνικής κρίσης, ως κάτοχος της βαθειάς αλήθειας και με όπλο του την ίδια την ποιητική τέχνη οφείλει να δείχνει το απαραίτητο ψυχικό σθένος και να αποδεικνύεται άξιος οδηγός του δοκιμαζόμενου λαού.

4.4 Αστικοποίηση

Ο Πάνος Παναγιωτούνης, γεννημένος το 1930 σε μία επαρχιακή πόλη και με έντονες παιδικές αναμνήσεις από την ελληνική υπαίθρο, έρχεται σε άμεση επαφή με τις αλλαγές που συντελούνται τόσο στην όψη του ελληνικού άστεως και της ελληνικής υπαίθρου, όσο και στη ζωή των κατοίκων τους, εξαιτίας της νέας μορφής της αστικοποίησης των μεταπολεμικών χρόνων. Η εσωτερική μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και η συνακόλουθη ερήμωση της υπαίθρου, όπως γενικότερα εκφράστηκε μέσα από την ελληνική μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή, αντανακλάται και στην ποιητική γραφή του Πάνου Παναγιωτούνη.

Το παρελθόν με τις ευχάριστες θύμησες και αναμνήσεις έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το παρόν με τις δυσάρεστες εικόνες και το τοπίο της ελληνικής φύσης, συνυφασμένο με τα συναισθήματα της αγνότητας, έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με την πολιτισμική μοντερνοποίηση του ελληνικού άστεως που συμπορεύεται με την ψυχική και πνευματική αλλοτρίωση. Έντονο είναι το συναίσθημα της νοσταλγίας, της γαλήνης, της ηρεμίας και της ψυχικής ισορροπίας για το γεμάτο ζεστές εικόνες και ζεστούς ήχους παρελθόν στους κόλπους της ελληνικής φύσης που αποτυπώνεται στο ποίημά του «Μνήμη» της ποιητικής του συλλογής *Τò άσπρο δωμάτιο*:

Θυμάμαι τò ζεστό γάλα
του̃ πρωινου̃, ανάμεσα στο̃ τραγούδι
του̃ κορυδαλλου̃ και τò πηγάδι.
Τò καλοκαίρι, ή άνοιχτή θάλασσα
οί χάλκινες έληές, τ' άσημένα φύλλα
τῆς φίλης μου τῆς λεύκας.
Πès τò λοιπόν μαγκάνι μου τò
τραγούδι του̃ δροσεροῦ νεροῦ, δίπλα
στο̃ γάργαρο κακάρισμα τῆς φραγκόκοτας.¹⁹³

¹⁹³Πάνος Παναγιωτούνης, *Τò άσπρο δωμάτιο*, ό.π., σελ. 45.

Σε εκ διαμέτρου αντίθετο τόνο και κλίμα, αποδίδεται η συνέχεια του ποιήματος προκειμένου να περιγραφεί η παρούσα ζωή στο αστικό περιβάλλον, ένα περιβάλλον που δεν αποτελεί καρπό του Λόγου του Κυρίου, αλλά καρπό της ανθρώπινης βούλησης και δημιουργικότητας και, κατ' επέκταση, ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο δεν δύναται να αισθανθεί κανείς την έκφραση του θείου θαύματος. Έντονο είναι το συναίσθημα της θλίψης και της απελπισίας που αισθάνεται κάθε άνθρωπος, ως θείο δημιούργημα, όταν βρίσκεται απομονωμένος και αποκομμένος από την υπόλοιπη φύση, πόσο μάλλον ένας ποιητής όταν βρίσκεται ξεριζωμένος από την κατ' εξοχήν πηγή έμπνευσής του. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι: «Τώρα θάφτηκα στὰ μπετόν καί τὰ σίδερα/ στò μέταλλο τῶν αὐτοκινήτων/ στήν ἄσφαλτο τῆς μοναξιᾶς, στήν/ πίκρα τῆς σκονισμένης πολιτείας».¹⁹⁴

Αξίζει να επισημανθεί η χρήση του πρωτοπρόσωπου ρήματος «θάφτηκα» προκειμένου να παραδεχτεί την προσωπική ευθύνη που φέρει για τον εγκλωβισμό που αισθάνεται σε αυτόν τον αστικό λαβύρινθο.

Μάλιστα από τα χρόνια της ποιητικής του νεότητας και συγκεκριμένα στην ποιητική του σύνθεση *Κοντσέρτο τῆς μοναξιᾶς* έχει αναφερθεί ο Παναγιωτόνης σε αυτό το, φύσει, μοναχικό συναίσθημα που φέρει ο άνθρωπος, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στους ακόλουθους στίχους:

Ἦ ἐσεῖς
ποὺ μιλάτε τῆ νύχτα στὸν ἄνεμο
κορίτσια τῶν ξανθῶν ἐρώτων, ἀγόρια
τῆς ἐφηβίας, δεμένοι καρποὶ τῆς πολύτροπης
ζωῆς, μέσα στὰ σπλάχνα σας ἐνεδρεύει ἡ μοναξιά
μέσα στὸ σπέρμα σας κυφορεῖται τὸ ἄτομον,
ἡ μοναχικὴ οὐσία ποὺ κυβερνᾷ τὸ σύμπαν,¹⁹⁵

αλλά και στους στίχους:

Ἡ μοναξιά δὲν ἔχει ρίζα καὶ πατρίδα
εἶναι στιφὴ φθινοπωρινὴ οὐσία ποὺ γεννιέται μαζί μας
εἶναι στοιχεῖο ὑγρὸ ποὺ κυλᾷ στὸ αἷμα μας, ρυθμὸς
ποὺ τυλίγει ἀραχνοῦφαντο ἔνδυμα τὸ κορμί μας.

¹⁹⁴Στο ίδιο, σελ. 45.

¹⁹⁵Πάνος Παναγιωτόνης, *Κοντσέρτο τῆς μοναξιᾶς*, ό.π., σελ. 12.

Ἡ μοναξιά εἶναι ἀδερφή τοῦ ἀνθρώπου
συντρόφισσα πικρὴ τοῦ πόνου μας
ἀρχόντισσα γεμάτη νοσταλγία τῆς ὑπαρξῆς μας,¹⁹⁶

και το οποίο, συνδυαζόμενο με την τεχνητή απομόνωση που απαιτεί η σπουδαία κοινωνική αποστολή του ποιητή, πολλαπλασιάζεται από την κοινωνική συνθήκη των μεγαλουπόλεων. Ενδεικτικοί της μοναξιάς που αισθάνεται ο ποιητής είναι οι στίχοι:

Σπουδὴ τῆς μοναξιάς καὶ τούτη ἡ νύχτα
σπουδὴ τῆς βελούδινης νυχτερινῆς μοναχικῆς ὥρας
στὴ σιγὴ ἑνὸς δωματίου
γεμάτου ρέμβη καὶ δερμάτινα καλοδεμένα χοντρά βιβλία.
Ἡ μυρουδιά τῶν βιβλίων βαρειά,
στοῦ παραθυριοῦ τὸ πλαίσιο κορνιζάρεται
μοναχικὸς ὁ ἑαυτός μου.
Ἐπάρχουν κοντά μου τόσοι φίλοι κι' εἶμαι μόνος,
ἓνα κάτι μὲς στὸ σύμπαν καὶ τὴ στιγμή αὐτὴ
τῆς αἰωνιότητος,
ἓνα μικρὸ μοναχικὸ στίγμα μὲς στὴ γλυκειά
ἀναμονὴ τοῦ ζεστοῦ παρόντος¹⁹⁷

και αντιπροσωπευτικοί του τρόπου που αυτή η μοναξιά μεγενθύνεται, αναλόγως προς τον όγκο των μεγαλουπόλεων και των δρόμων τους, είναι οι στίχοι:

Τὴν ἡμέρα μὲ τὴν ζεστὴ πύρινη συντροφιά
τοῦ φίλου μας τοῦ ἡλίου, ζῶ μόνος,
τὴν ἡμέρα, μέσα στὸ πολύβοο μελίτσι τῆς ἀσφάλτου
ὅταν διασχίζω τοὺς μεγάλους δρόμους συναντῶ τὴν μοναξιά
τῆς φιλῶ ἀπαλὰ τὸ χλωμὸ χέρι, μοῦ χαϊδεύει τὰ μαλλιά
τῆς λέω γιὰ τὸν πόνο, μοῦ μιλά γιὰ τὴν λύπη,¹⁹⁸

άπαντες της ποιητικῆς του σύνθεσης *Κοντσέρτο τῆς μοναξιάς*.

¹⁹⁶Στο ίδιο, σελ. 25.

¹⁹⁷Στο ίδιο, σελ. 19.

¹⁹⁸Στο ίδιο, σελ. 15.

Σε αυτό το ανθρώπινο δυναμικό της μεγαλούπολης που παρομοιάζεται με «πολύβουο μελίσι», αργότερα ο Παναγιωτούνης προσδίδει τη μορφή ενός πολύβουου ποταμιού, μεταβάλλοντας τη φύση του, διατηρώντας όμως την ποιότητα του ενοχλητικού ήχου. Ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι από το ποίημά του «Έξομολόγηση στὸ γιο μου» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αίγαίο*: «Γεμάτος έλαττώματα κι εξάρσεις καί/ πάντα, πάντα μόνος ένα κλαράκι/ στὰ βουερά ποτάμια τοῦ κόσμου».¹⁹⁹

Στη φύση, αντιδιαστέλλοντάς την προς την πόλη και μάλιστα στη διαφορετική ποιητική αποτύπωση και εγγραφή του ίδιου ερωτικού συναισθήματος στα αντιθετικά αυτά περιβάλλοντα, κάνει νύξη ο Παναγιωτούνης και στην ποιητική του σύνθεση *Έλληνικός Λόγος*. Ο έρωτας, ως φυσικό συναισθημα, βρίσκει την καθαρή του έκφραση μέσα στο φυσικό περιβάλλον. Αντιθέτως, μέσα στο πολιτισμικό περιβάλλον, την πόλη, το αγνό αυτό συναισθημα αλλοτριώνεται. Ακολουθεί το αντίστοιχο χωρίο του ποιήματός του «Έρωτα θάμα»: «Θεογονία ὁ έρωτας, κυβερνήτης τοῦ σύμπαντος// Στή φύση πιὸ ἀτόφιος, στήν πόλη πιὸ/ ἀπλοχέρης».²⁰⁰

Στον έρωτα που υποτάσσεται στη χρηματική και υπολογιστική νοοτροπία της μεγαλούπολης επανέρχεται ο Παναγιωτούνης και στο ποίημά του «Πλατεία Βικτωρίας» της ποιητικής του συλλογής *Τὰ Ἀθηναϊκά* με τους παρακάτω στίχους: «Ο έρωταςπραμάτεια που εκτίθεται/ στην αγορά των παραμυθιών».²⁰¹

Στην ποιητική του συλλογή *Τὰ Ἀθηναϊκά*, εγκιβωτισμένη στην *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, θα κάνει αναφορά και σε ένα άλλο γνώρισμα των μεγαλουπόλεων, στο αυξημένο ποσοστό της εγκληματικότητας. Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Ομόνοια»: «Στο στήθος της πλατείας τις νύχτες/ η παγωνιά και το έγκλημα».²⁰²

Μέσα σε αυτό το αλλοτριωμένο περιβάλλον της μεγαλούπολης που συμπαρασύρει στη φθορά ακόμη και τα πιο αγνά συναισθήματα, απόρροια της άκρατης νοησιарχίας και του ορθολογιστικού πνεύματος, οι κάτοικοι μαθαίνουν να επιβιώνουν με τις απομακρυσμένες εμπειρίες τους είτε από την ελληνική ύπαιθρο, όπου στέκουν ζωντανές και ατόφιες οι εικόνες του παππού και κυρίως της γιαγιάς, στις οποίες αναφέρεται συστηματικά ο ποιητικός λόγος του Παναγιωτούνη, είτε από

¹⁹⁹ Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αίγαίο*, ό.π., σελ. 30.

²⁰⁰ Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις από τὸ Έλληνικό θαῦμα*, ό.π., σελ. 149.

²⁰¹ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 224.

²⁰² Στο ίδιο, σελ. 225.

την παλαιά μορφή του αστικού περιβάλλοντος, τότε που οι σύγχρονες μεγαλουπόλεις είχαν τη μορφή συνοικιών. Παρατίθενται οι παρακάτω στίχοι: «Φεύγεις/ κι έπιστρέφεις στης Καλαμάτας τή θύμηση»,²⁰³ του ποιήματός του «Καλαματιανός χορός» της ποιητικής του σύνθεσης *Έλληνικός Λόγος* και: «Ξαγρυπνώ και θυμάμαι τα όνειρα/ που σταματούσαν άλλοτε στις ρωγμές της συνοικίας./...../ Μεγάλες πλατείες, δρόμοι των μυρουδικών/ να γυρίζεις σπίτι με τα χρυσάνθεμα ήταν ένα θαύμα»,²⁰⁴ του ποιήματός του «Στο Παγκράτι» της ποιητικής του συλλογής *Τὰ Άθηναϊκά*, ενδεικτικοί της νοσταλγίας που γεννά η θύμηση της επαρχιακής πόλης της Καλαμάτας και της πρότερης όψης της Αθήνας αντίστοιχα.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ολόκληρη η τελευταία ποιητική συλλογή αποπνέει το αίσθημα της νοσταλγίας για το παλαιό αττικό αστικό περιβάλλον, όπως μαρτυρά και ο τελευταίος στίχος του ποιήματος του Κωνσταντίνου Καβάφη «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον» που την προλογίζει: «Κι αποχαιρέτα την, την Αλεξάνδρεια που χάνεις».²⁰⁵

²⁰³ Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις από τὸ Έλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 109.

²⁰⁴ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 223.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 221.

Κεφάλαιο 5: Κυρίαρχα θεματικά μοτίβα

5.1 Ελληνική φύση

Κυρίαρχη θέση στο συνολικό ποιητικό έργο του Πάνου Παναγιωτούνη κατέχει η ελληνική φύση, αναιρώντας, κατ' ουσίαν, τις θεωρητικές του αντιλήψεις περί ποιητικής πραγμάτωσης στα πλαίσια του κλειστού χώρου.²⁰⁶ Σε όλα του τα ποιήματα, είτε εξυμνείται η ζωοποιός δύναμη της αγάπης ή ο έρωτας ή η ειρήνη ή η ελευθερία, είτε αποτυπώνονται οι αγωνίες, οι κίνδυνοι και οι πληγές από την έλλειψή τους, έλλειψη από την οποία στιγματίζεται και η εποχή του, διάχυτες είναι οι εικόνες του ελληνικού ανοιξιάτικου και χειμερινού αντίστοιχα φυσικού τοπίου και κυρίως αυτές της νοτίου Ελλάδας, σαφώς επηρεασμένος από τις γνώριμες γι' αυτόν εικόνες του τόπου γεννήσεως και καταγωγής του, του μεσσηνιακού και μανιάτικου τοπίου αντίστοιχα. Αγάπησε με πάθος την καταγωγή του και αυτό αντανακλάται στα ποιήματά του, αφού η φύση της υπήρξε γι' αυτόν ζωτική πηγή έμπνευσης και κινητήριος δύναμη δημιουργικής έκφρασης. Χωρίς υπερβολή πρόκειται ξεκάθαρα για έναν ελληνολατρικά φυσιολάτρη ποιητή.

Ωστόσο, η ελληνική φύση στα ποιήματα του Παναγιωτούνη δεν συνιστά απλό σκηνικό ή φόντο, αλλά δομικό στοιχείο της ποίησής του, η μελέτη του οποίου κρίνεται απαραίτητη για την αποκωδικοποίηση του περιεχομένου και γενικότερα του νοήματος ενός ποιήματος. Παραδείγματος χάριν, η συστηματική δυναμική παρουσία εικόνων της ελληνικής ανοιξιάτικης φύσης στην ποιητική του σύνθεση *Έλληνικός Λόγος*, μία ποιητική σύνθεση μέσα στην οποία υμνείται η συμβολή της Ελλάδας στην ανθρώπινη διάνοηση αποτελεί στοιχείο εκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, αφού άνοιξη και Ελλάδα συνιστούν στην ποίηση του Παναγιωτούνη όρους ταυτόσημους. «Γλυκύτατο ἔαρ ἢ γῆ μας»,²⁰⁷ γράφει στο ποίημά του «Άνθὲ τῆς λεμονιάς», ταυτίζοντας την άνοιξη με την πατρίδα του. Αμφότερες κλείνουν μέσα τους αυτήν την ζωοποιό δύναμη με την κυριολεκτική και μεταφορική έννοια του όρου. Χαρακτηριστικοί είναι οι τελευταίοι στίχοι του ποιήματός του «Γέννεση ἀπὸ τὸ διάφανο ἀτλάζι»:

Ἀπὸ τὸ γαλάζιο διάφανο ποῦ
καθρεφτίζει τὸ βαθὺ οὐρανί
στὴ ζεστὴ μέση τῆς γῆς, στὸ

²⁰⁶Χρυσοβαλάντου Τσιρώνη, *Πάνος Ν. Παναγιωτούνης (Η άλλη πλευρά)*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, σελ. 8.

²⁰⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Έλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 19.

κρύσταλλο τῆς μυροβόλας θάλασσας,
στήν κοιλιὰ τοῦ σύμπαντος
ἄνοιξη τοῦ κόσμου, ἡ Ἑλλάδα,
πρωτότοκη τῆς γῆς καὶ τοῦρανοῦ,²⁰⁸

ἀλλὰ καὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματός του «Βλάστηση ἢ ἐλληνική»: «Βαρειὰ εἶναι ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ βλαστούς/ ὀπῶρες καὶ τοὺς καρποὺς τῶν κηπεύωνων».²⁰⁹

Αναλόγως, στο ποίημά του «Ἀντίδωρο» τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Ἵθρες Δοκιμασίας*, ἓνα ποίημα κατάμεστο ἀπὸ εἰκόνες τῆς ἐλληνικῆς φύσης, ὅπου εκφράζεται ἡ ἀπεριόριστη ἀγάπη τοῦ πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς μητέρας τοῦ μέσα ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἀνοιξιάτικο τοπίο, γίνεται ἀντιληπτό ὅτι στὴ σκέψη τοῦ Παναγιωτοῦνη ἐλληνικὴ φύση, ἐλληνικὴ γῆ καὶ μητέρα εἶναι ἔννοιες σχεδὸν ταυτόσημες. Ἡ γῆ ποῦ γεννήθηκε καὶ ἡ γυναίκα ποῦ τὸν γέννησε ταυτίζονται στὴν ψυχὴ τοῦ καὶ τὴν ἴδια ευγνωμοσύνη νιώθει ἀπέναντι καὶ στὶς δύο. Ἐνδεικτικὰ, ἀναφέρονται οἱ στίχοι:

Καὶ βγοῦμε μὲ φεγγάρι στὴν ἄπλα καὶ στὸν οὐρανὸ
ἐκεῖ θὰ συνάξω ἀστέρια καὶ φῶς κι ἓνα κομμάτι χλωμὸ
ἀπριλιάτικο φεγγάρι
νὰ σταπιθῶσω στὴν κλαδωτὴ πολύχρωμη ποδιά σου
μᾶνα μου, μανούλα.
Μὲ μιὰ ἀγκαλιὰ φλογᾶτες παπαροῦνες
θὰ σοῦ γιομίσω τὰ χέρια πάγιασαν τὴ κοῦνια μου,
μὲ δέκα ζεστὰ φιλιὰ στὸ πονεμένο σου μέτωπο
θὰ σοῦ πῶ εὐχαριστῶ
γιὰ τὰ ξενύχτια τοῦ χλωμοῦ μαξιλαριοῦ μου.
Ἄκόμα μένα δεμάτι πιὸ στάχυα ποῦ θὰ τανεμίσω
στοὺς δέκα δυνατοὺς ἀγέρες τῆς Πεντέλης
θὰ σοῦ δώσω ἀντίδωρο γιὰ τό γαῖμα καὶ τὰ
δάκρυά σου.
Μὲ δυὸ ἀχτίνες μαγιάτικου φεγγαριοῦ
θὰ σοῦ βᾶψω τὰ μαλλιά σὰν γίνουν πᾶλλευκα
νὰ σοῦ ἐπιστρέψω τὴ νιότη σου ποῦ ἔφθειρες

²⁰⁸Στο ἴδιο, σελ. 7.

²⁰⁹Στο ἴδιο, σελ. 12.

για μένα, για τή ζήση, για τὰ γλυκὰ τὰδέρφια
Μάνα, Μάνα μου, Μανούλα.²¹⁰

Επίσης, στο ποίημά του «Ἡ δοκιμασία τοῦ Χειμῶνα» της ποιητικής του συλλογῆς *Ἵρρες Δοκιμασίας* θα αναφερθεῖ στη «γεννητήσια δημιουργία τῆς μάνας γῆς»,²¹¹ στο βασικό κοινό γνώρισμα της μάνας και της γης, στην αναπαραγωγική τους δυνατότητα, στη δυνατότητά τους να δίνουν ζωή.

Κατ' αναλογία, όταν τοποθετεῖ τον έρωτα συστηματικά μέσα στο ελληνικό φυσικό περιβάλλον, πρωτίστως το ανοιξιάτικο και δευτερευόντως το καλοκαιρινό, προκειμένου να παρουσιάσει την αισιόδοξη και ελπιδοφόρα όψη αυτού και το χειμωνιάτικο, προκειμένου να αναδειχθούν οι πληγές που ενίοτε μπορεί να προκαλέσει, εύκολα, μπορεί να εξαγάγει κανείς το συμπέρασμα ότι για τον ποιητή ελληνική φύση και έρωτας, Γη και Γυναίκα είναι έννοιες αλληλοπροσδιοριζόμενες και αλληλοσυμπληρούμενες. Νομίζει κανείς ότι ο μεγάλος του Έρωτας καθρεφτίζεται στο πρόσωπο της ελληνικής γης!

Και όπως η δύναμη του έρωτα σύμφωνα με τον Ευριπίδη είναι δυσπόστατη, καθώς άλλοτε μπορεί να οδηγήσει στην Αρετή και άλλοτε στην Αθλιότητα,²¹² ο έρωτας για τη φύση είναι αδιαμφισβήτητα ο δρόμος για την αρετή, καθώς μόνο μέσα στη φύση ο άνθρωπος μπορεί να αισθανθεί συναισθηματική πληρότητα. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του από το ποίημά του «Ἵρρες Δοκιμασίας» της ομότιτλης ποιητικής συλλογῆς:

Θυμᾶσαι ποῦ σοῦ εἶπα νὰ βγοῦμε στὰ λιβάδια
τὸ πρωὶ μὲ τὰ κρουστάλλινα χρώματα τῶν ἀχτίνων
σπασμένα στὰ πράσινα φύλλα τῶν δέντρων;
τὰ βράδια μὲ τὸ μουρμούρισμα τῶν γρύλλων στὶς βατομουριές
καὶ τὴ γλυκεῖα συντροφιά τῶν ἄστρων;
στὸ εἶπα γιὰ νὰ ψάξουμε νὰ βροῦμε τὸν ἑαυτό μας
στὶς βαθειὲς ρίζες τῆς γῆς,²¹³

²¹⁰ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἵρρες δοκιμασίας*, ὁ.π., σελ. 11.

²¹¹ Στο ἴδιο, σελ. 26.

²¹² Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα: *Ευριπίδης (Ἰππόλυτος (525-564))*, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=13, (τελευταία ανάκτηση 05/03/2022).

²¹³ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἵρρες δοκιμασίας*, ὁ.π., σελ. 7.

αλλά και το τιτλοφορούμενο ποίημά του «Αισιοδοξία» της ποιητικής του συλλογής *Επιγράμματα (Το Πρώτο Χιόνι)*:

Υπάρχει αισιοδοξία; με ρώτησες
Και βέβαια υπάρχει, στις γραμμές
των βουνών, στο πράσινο των
κάμπων, στη γύρη των πολύχρωμων
λουλουδιών. Υπάρχει η λύση που
ζητάς, στη φύση. Αγάπησέ την.²¹⁴

Σε αντίθεση, ο έρωτας και η αγάπη για τον πολιτισμό, κατά καιρούς αποδεικνύεται ως ο δρόμος προς την αθλιότητα. Η πολιτισμική πρόοδος δεν συνεπάγεται την ηθική και κοινωνική πρόοδο. Τι κι αν οι άνθρωποι κατάφεραν, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο ποιητής στο ποίημά του «Επιστολή στὸν κάθε ἄνθρωπο» της ποιητικής του συλλογής *Ώρες Δοκιμασίας*, «να βλέπουν τὴν πράσινη χλόη στὸν Ἄρη!».²¹⁵ Εντούτοις, ο άνθρωπος αδυνατεί να πράξει κάτι πολύ πιο απλό, αδυνατεί «να βρεῖ, να μελετήσει τὸν ἑαυτό του».²¹⁶

Ενώ όμως στα ερωτικά ποιήματα και ειδικότερα σε αυτά που ο έρωτας παρουσιάζεται με θετικό πρόσημο, δεσπόζουσα είναι η ανοιξιάτικη και καλοκαιρινή όψη της ελληνικής φύσης, στα ποιήματα που πηγή έμπνευσής τους συνιστούν οι εθνικές δοκιμασίες και απειλές το μοτίβο αλλάζει. «Ὅποιος φιλάει τὴν αὐγή τὴν ἀγαπητική του/ παίρνει τοῦ Μάη τὴ δροσιά τὴ ρίχνει στὸ/ κορμί του»²¹⁷ και «τὸ Ἑλληνικὸ καλοκαίρι εἶναι τοῦ ἔρωτα»²¹⁸ τονίζει στα ποιήματά του «Χορὸς παρθένων», δανειζόμενος τους στίχους από το τιτλοφορούμενο λιανοτράγουδο «Φιλήματα», και «Ἀκούω τοὺς γλυκοὺς πόνους» αντίστοιχα, αμφότερα της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*. Από την άλλη, ένα ανοιξιάτικο τοπίο εξ ολοκλήρου αλλοτριωμένο, μία άνοιξη που δεν μηνύει τη ζωή, αλλά τον θάνατο, ένα πολεμικό κλίμα, όπως άλλωστε μαρτυρά και ο τίτλος «Ἀνοιξιάτικη λεηλασία» της ποιητικής του συλλογής *Μικρὸς διάκοσμος*, περιγράφεται στο ποίημά του που αναφέρεται στην 21η Απριλίου του 1967, την ημέρα που επιβάλλεται η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι:

²¹⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιγράμματα (Το Πρώτο Χιόνι)*, ό.π., σελ. 16.

²¹⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Ώρες δοκιμασίας*, ό.π., σελ. 41.

²¹⁶Στο ίδιο, σελ. 41.

²¹⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 160.

²¹⁸Στο ίδιο, σελ. 147.

Ὁ Ἀπρίλης κήκε, ἡ ἄνοιξη λεηλατήθηκε
κάτω ἀπὸ βροχές, τὸ σκοτάδι
τῶν πυροβολισμῶν, τὰ μαῦρα ἄνθη.
Θὰ ξοδέψουμε τίς μέρες μας στὴν ὑπομονή
τίς νύχτες μας στοὺς φόβους.
Εἶδες πὼς σβύστηκε ἡ χαρὰ τοῦ νέου
ἡλίου, στ' ἀμπέλια στέρεψε τὸ ἀστροφῶς,
εἶδατε ἀδέλφια μου τί ἀπαντοχή!
Ἄνοιξη τῆς λεηλασίας.²¹⁹

Εντούτοις, στὴν πλειονότητα τῶν ποιημάτων αὐτῆς τῆς θεματικῆς κατηγορίας, τὸ ανοιξιὰτικο καὶ καλοκαιρινὸ σκηنيκὸ αντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ἀνάλογο χειμωνιάτικο σκηنيκὸ, τῆς θέσης τῆς καλοκαιρίας καταλαμβάνουν οἱ ἀκραίες καιρικῆς συνθήκες, τὴν ἡμέρα, τὸ φῶς καὶ τὸν ἥλιο διαδέχεται ἡ νύχτα, τὸ σκοτάδι καὶ τὸ ἔρεβος καὶ τὴν ἀνθοφορία καὶ τὴ γέννηση τῆς ζωῆς γενικότερα ἡ φθορά καὶ ὁ θάνατος ἀντίστοιχα. Οἱ ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς* καὶ *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, γραμμῆνες ἀμφοτέρως τὴν περίοδο τῆς ἐξέγερσης τοῦ Πολυτεχνείου, βρῖθουν ἀπὸ ἀνάλογα παραδείγματα. Ἐνδεικτικὰ, παρατίθενται οἱ τελευταῖοι στίχοι ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ «Ὀκτώβρης», ἓνα ποίημα ἀφιερῶμένο στο μήνα που «ἀποχαιρετᾶ τὸ καλοκαιράκι τοῦ ἡλίου/ καλοσφρίζει τὸ χειμῶνα ποὺ θρέφει/ τὴ φθορά, τὴ μοναξιά, τὸ θάνατο»²²⁰ τῆς ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*.

Κατ' ἀναλογία, ἡ παλέτα ὅλων τῶν φωτεινῶν χρωμάτων ἔχει ἐξαλειφθεῖ καὶ κυριαρχοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὰ σκούρα χρώματα. Τὸ χρυσοῦ τοῦ ἡλίου, τὸ γαλάζιο τῆς θάλασσας καὶ τὸ πράσινο τῆς ἐλιάς ἀντικαθίστανται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ μαῦρο καὶ τὸ καφέ χρώμα. Ὁ ποιητῆς μάλιστα δὲν διστάζει νὰ τὸ δηλώσει ξεκάθαρα στο ποίημα «Τὰ καμένα δέντρα» τῆς ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*: «Τὸ καφετὶ καὶ τὸ μαῦρο/ χρώματα ποὺ ἐνεδρεοῦν τώρα/ στὰ μάτια καὶ τὸ αἷμα μου»,²²¹ ἀλλὰ καὶ στο ποίημα τοῦ «Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς» τῆς ομότιτλης ποιητικῆς συλλογῆς παραδέχεται με παρρησία «Ἐσχάσαμε τὸ φῶς καὶ τὴν αἰθρία».²²²

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ κόκκινο ποὺ υποδηλώνει τὸ αἷμα ποὺ χάνεται σὲ ἓνα πολεμικὸ κλίμα, σὲ ἓναν τόπο ποὺ φλέγεται, σὲ ἓναν τόπο ποὺ πνέει τὰ λοῖσθια, μέσα

²¹⁹Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἐπιτομή Ι, (Τὰ ποίηματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 223.

²²⁰Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 22.

²²¹Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 10.

²²²Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 30.

από το οποίο ωστόσο δύναται να γεννηθεί το όνειρο και η ελπίδα. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του ποιήματός του «Τίμια δῶρα» της ποιητικής του συλλογής *Μικρὸς διάκοσμος*:

Δὲν ἔχω τίποτε, οὔτε ἓνα φύλλο ρόδου
οὔτε ἓνα μικρὸ σπόρο φωτός,
μόνον μιὰ ἐλπίδα σου ὑπόσχομαι
ἀπὸ αἷμα κι' αἷμα,
τίποτε ἄλλο.²²³

Παρενθετικά, αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτού του είδους τα ποιήματα, η νύχτα χρησιμοποιείται με θετικό πρόσημο αποκλειστικά ως σημαίνουσα την περίοδο κατά την οποία προετοιμάζεται, και μάλιστα στο παρασκήνιο, ο αγώνας της αντίστασης. Ενδεικτικά, αναφέρεται το ποίημά του «Οἱ νύχτες» της ποιητικής του συλλογής *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό* και ειδικότερα οι τελευταίοι στίχοι του:

Οἱ νύχτες
συνομωτοῦν
γιὰ ἓνα κομμάτι
σκληρὸ ψωμί, γιὰ τὸν ἔρωτα
τῆς λευτεριάς και
τὸ μεγάλο τραγούδι
τοῦ κόσμου,²²⁴

αλλά και το ποίημά του «Τὰ ἄνθη» της ίδιας ποιητικής συλλογής και συγκεκριμένα οι στίχοι: «... Ἡ μοῖρα μας αὐτὴ τὴν ἐποχή/ εἶναι τῶν ἀνθῶν. Ὅταν νυχτώσει/ ὅλα τᾶνθη δὲν κοιμοῦνται, ὑφαίνουν/ στὰ σπλάχνα τους τοὺς ἰστούς της εὐωδιᾶς».²²⁵

Μάλιστα οι διεργασίες της νύχτας υπαγορεύουν και την ποιότητα της μέρας που ξημερώνει, όπως, ξεκάθαρα, δηλώνεται στους παρακάτω στίχους του ποιήματός του «Κύκλος» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*: «Κρίνει κανεῖς ἀπὸ τὴ νύχτα/ τὴν αὐγή,/ ἂν θάρθει μὲ ψιλόβροχο ἢ ξαστεριά».²²⁶

²²³Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή Ι, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 226.

²²⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 14.

²²⁵Στο ἴδιο, σελ. 32.

²²⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 52.

Σε ένα τέτοιο νεκρό και στείρο τοπίο λοιπόν, δεν μπορεί παρά τα χωράφια να είναι χέρσα, τα δέντρα να είναι καμένα, το χορτάρι να είναι ξερό, να διαχέεται άρωμα καμένων λουλουδιών. Το φως, σε αντιδιαστολή προς τα ερωτικά ποιήματα, δεν προέρχεται από τον ήλιο, το φεγγάρι ή τον έναστρο ουρανό, τουναντίον είναι ένα φως αλλοτριωμένο που προέρχεται από το γκάζι και τη φωτιά. Στο ποίημά του «*Ἡ Ἐλπίδα*» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια* αναφέρει χαρακτηριστικά: «ἐδῶ ὁ ἥλιος δὲν εἶναι ἥλιος/ εἶναι θεὸς ὀλοκαύτωμα».²²⁷

Ανάλογο είναι το κλίμα και στους ακόλουθους στίχους του ποιήματός του «*Συμπόσιο*» της ποιητικής του συλλογής *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*:

Τὸ σύμπαν μετρᾶ τις μέρες μας
ἠγούμενο τῆς φωτιᾶς καὶ τοῦ σκότους.
Ποτὲ δὲν βγαίνει ὀριστικά
ὁ ἥλιος, φροντίζει νὰ δύσει
ἀπαλὰ στὰ βύθια βουνά.
Μὴ μαζεύεις στάχια, περιττό,
ἄκου τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς.²²⁸

«Τὸ ἀρχιτεκτόνημα τῆς φωτιᾶς»²²⁹ αφήνει τα ίχνη του όχι μόνο στην ελληνική γλωρίδα, αλλά και στην πανίδα. Σε έναν φλεγόμενο τόπο δεν μπορεί παρά το χελιδόνι, ο γλάρος, το σπουργίτι, τα περιστέρια, όλα τα πτηνά που συμβολίζουν την ειρήνη, τη χαρά, την ευτυχία και το όνειρο να είναι καμένα. Τέλος, ὅπως ο τόπος και ο ἄνθρωπος που τον κατοικεῖ είναι ὅροι ἀλληλοπροσδιοριζόμενοι και ἀλληλοεξαρτώμενοι, αφού ο τόπος φέρει τη σφραγίδα των κατοίκων του και οι κάτοικοι τη σφραγίδα του τόπου τους αντίστοιχα, κατ' ἀναλογίαν προς το ἄγονο ἀπὸ το πολεμικὸ κλίμα ἔδαφος ἡ κόρη παρουσιάζεται στείρα, το παλληκάρι αὐμόφυρτο, ὁ ἔφηβος σκοτωμένος και τα ἀνθρώπινα κορμιά γενικότερα γυμνά ἢ καμένα. Το σκηνικὸ ὠστόσο, μεταβάλλεται ριζικά ὅταν ἡ ἐλπίδα ἀναγεννᾶται με τὴν ἐξέγερση του Πολυτεχνείου, καθὼς στη θέση τῆς καμένης γλωρίδας φύονται λουλούδια που ἀνθίζουν, ὅπως εκατόφυλλα τριαντάφυλλα και ρόδα.

²²⁷ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 24.

²²⁸ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, ὁ.π., σελ. 7.

²²⁹ Πάνος Παναγιωτούνης *Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια*, ὁ.π., σελ. 26.

5.1.1 Θάλασσα

Το στοιχείο εκείνο της ελληνικής φύσης που παρουσιάζει καθολική σχεδόν εμφάνιση στην ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη είναι αδιαμφισβήτητα η θάλασσα. Ο ποιητής, γεννημένος στην Καλαμάτα και καταγόμενος από το Οίτυλο, παράλιες περιοχές της νοτίου Ελλάδας, φέρει στην ψυχή του έντονες εικόνες του φυσικού αυτού στοιχείου, καθώς έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους από την παιδική του ηλικία, ηλικία που κάθετη εγγράφει μέσα μας στον υπερθετικό βαθμό. Στο επίκεντρο άλλωστε του ποιητικού του έργου στέκει η Ελλάδα και στην ψυχή του η θάλασσα αποτελεί υπερώνυμο της Ελλάδας. Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι από την ποιητική του σύνθεση *Ἑλληνικὸς Λόγος* και ειδικότερα από το πρώτο ποίημα της πρώτης σύνθεσης τιτλοφορούμενο «Γέννηση ἀπὸ τὸ διάφανο ἀτλάζι»:

Ἀπ' τὸ γαλάζιο διάφανο
τῆς μεσόγειος, γεννήθηκε
τὸ χῶμα, ἡ πέτρα τῆς Ἑλλάδας
φῶς ἐκ φωτὸς ἀνέσπερο
πηλὸς ἀπὸ μέλι, πεῦκο καὶ γιασεμί.
Ἀπ' τὸν ἀφρὸ τῆς θάλασσας,
σὰν τὸ φιλντισένιο κορμὶ τῆς Ἀφροδίτης,
γεννήθηκε ἡ Ἑλλάδα, σμίξη
τοῦ μύθου καὶ τοῦ θρύλου, πλήμμουρα
χρωμάτων, φῶς γαλάζιο
φῶς, φῶς, φῶς.²³⁰

Η θάλασσα συνιστά για τον Παναγιωτούνη μία αέναη πηγή έμπνευσης. Η γαλήνια και ήρεμη όψη της στη φαντασία του ποιητή λαμβάνει θνητή υπόσταση. Αυτό το «φλύαρο» και «μουρμουριστὸ ἀκροθαλάσσι»,²³¹ κατά οξύμωρο τρόπο, ενεργοποιεῖ ακατάπαυστα τις πνευματικές του λειτουργίες. Ενίοτε, νιώθει λες και η μέθη της θάλασσας ορίζει την πένα του. Όταν συμβαίνει αυτό, όταν τού υπαγορεύεται «τὸ τραγούδι τῆς θάλασσας», σύμφωνα με το ομότιτλο ποίημα της ποιητικής του συλλογῆς *Ἵβρες Δοκιμασίας*, η ποίησή του λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της ονειρικής και αυτοματικής υπόστασης της υπερρεαλιστικής γραφῆς. Αντιπροσωπευτικοί είναι οι πρώτοι στίχοι του ποιήματος «Παράπονο» της

²³⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 7.

²³¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἵβρες δοκιμασίας*, ό.π., σελ. 34 - 35.

ποιητικής του συλλογής *Άνοιχτό παράθυρο*:

Σοῦ γράφω ἀπὸ ἓνα παραθύρι
κοντὰ στ' ἀκροθαλάσσι,
βουτῶ τὴν πέννα στὴ θάλασσα
γι' αὐτὸ οἱ λέξεις εἶναι γαλάζιες,
ἀκουμπῶ στὴ θάλασσα,
τὸ χαρτὶ μοσχοβολᾷ θαλασσινὸ ἰώδιο.²³²

Στην ελληνική θάλασσα συνολικά είναι αφιερωμένο το όγδοο μέρος της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*, όπως διαφαίνεται και από τον τίτλο του «Ὡδὴ στὴ διαφάνεια τῆς ἑλληνικῆς θάλασσας», «Στὴν Ὑδρα» τιτλοφορεῖται το πρώτο ποίημα του ἑνάτου μέρους «Ὡδὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ τοὺς Ἑλληνας», ἐνῶ στο νησί της Εὐβοίας αφιερώνει το ποίημά του «Ἀπομεσήμερο τοῦ Ἑγρίπου» και στα νησιά του Αἰγαίου το ποίημά του «Πελαγίτικα νησιά» που περιλαμβάνονται ἅπαντα στο ἑνάτο μέρος. Δίπλα στη θάλασσα μάλιστα, και συγκεκριμένα τα Δωδεκάνησα, «τὰ σμαραγδένια νησιά»,²³³ ὅπως τα αποκαλεῖ, εμπνέεται την ποιητικὴ του συλλογὴ *Θαλασσινὰ τραγούδια*. «Κάπου στὸ Αἰγαῖο»²³⁴ γράφει το ποίημά του «Παράπονο», ἓνα ποίημα αφιερωμένο σε ἓναν ἔρωτα χωρίς αἴσιο τέλος. Από την ομορφιά της Σκύρου με τη μονή του Ἄη – Γιώργη, τη Θεοτόκο, το Καλικρί, το Αχειλί, την Ατσίτσα και το Κάστρο εμπνέεται *Τὰ Σκυριανὰ*. Και το Ιόνιο ωστόσο, δεν κατέχει λιγότερο σημαντικὴ θέση στην ποίηση του Παναγιωτοῦνη. Στο Ιόνιο, ως ἄλλος προφήτης για τους καταστροφικούς σεισμούς του Αυγούστου του 1953, καλεῖ τους κοινωνούς του στον αγώνα προς την κατάκτηση της αἰώνιας αγάπης, στο Ιόνιο τοποθετεῖ το σημεῖο ἐκκίνησης του ταξιδιού με πυξίδα την αγάπη στο πρώτο του ποιητικὸ ἔργο *Ἡ μπαλλάντα τῆς αγάπης*. Παρατίθενται οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι ἀπὸ το δέκατο μέρος της ποιητικῆς αὐτῆς σύνθεσης που τιτλοφορεῖται «Νησὶ καὶ θάλασσα»:

Ἐμπρὸς ἀδέρφια μου
γιὰ ἓνα καινούργιο ταξίδι
γιὰ μιὰ καινούργιαν ἐπιστροφή,
πένητες, γυμνοὶ καὶ πεινασμένοι

²³²Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Άνοιχτό παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 23.

²³³Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Θαλασσινὰ τραγούδια*, ὁ.π., σελ. θ'.

²³⁴Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Άνοιχτό παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 23.

σὰν ὄπαδοι τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης
μὰ μὲ τὴ σκέψη μας ριγμένη
κι' ἀπλωμένη
ἀπάνω σὲ κύονες ἰονικούς,
τόσο λεπτοὺς καὶ γεωμετρικούς
καὶ σὲ στηρίγματα Δωρικῶν
βαρβαρικῶν σχεδὸν σχημάτων
ἄς ξεπροβοδίσουμε τὸ πνεῦμα μας
στὰ ἰόνια νησιά
στὶς λευκὲς πεταλοῦδες τοῦ ἰόνιου.²³⁵

Στὴ Ζάκυνθο πάλι, τὸν τόπο γέννησης τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, στὸ πρόσωπο τοῦ οὐοίου ἀντανακλάται ἡ ἐλληνικὴ ἐθνικὴ ποίηση, στὴ «μήτρα τῶν ποιητῶν καὶ τῆς ἀγάπης»,²³⁶ στὸ «λιμάνι τῶν πιδὸ κρύφιδων πόθων τοῦ ἔρωτα»,²³⁷ εἶναι ἀφιερωμένο καὶ τὸ ομότηλο ποίημα τῆς ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*.

Ἡ δύναμη τοῦ τόπου εἶναι τόσο μεγάλῃ που εὐκόλα υπερισχύει ἐναντι τοῦ χρόνου, καθιστώντας τὶς ὥρες «γαλανές»²³⁸ καὶ τὶς μέρες «γλαυκές»²³⁹ καὶ «κρυστάλλινες».²⁴⁰ Ἡ ἰσχύς τῆς θάλασσας εἶναι ἀκατανίκητη που, ἀμαχητί, τὰ υπόλοιπα στοιχεῖα τῆς φύσης παραδίνονται στὴν αὐρά καὶ τὸν χρωματισμὸ τῆς. Τὸ φῶς, τὰ ἀστέρια, οἱ ἀνεμοὶ, οἱ στεριές, ἡ φύση στὸ σύνολό τῆς χρωματίζεται στα γαλάζια. Ἡ παντοδυναμία τῆς θάλασσας εἶναι καθολικὴ καὶ προσδιορίζει ἀκόμη καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ἐνδεικτικὰ, μποροῦν νὰ σημειωθοῦν οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ ποίημα «Τὸ κόκκινο φεγγάρι»: «Ἐσὺ ἓνα σῶμα ποὺ μοσκοβολάει φύκι/ θαλασσινὸ νερό...»,²⁴¹ οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ ποίημα «Συλλογιοῦμαι τίς Ρωμαῖες δέσποινες»: «μάτια καμωμένα λὲς ἀπὸ μικρὰ κομματάκια/ πετρωμένης θάλασσας»²⁴² ἢ οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἀποχαιρετισμός»: «θὰ μᾶς θυμίζει θαλασσινὰ ζεστὰ κορίτσια/ μάρμυρισμένα ὠραῖα κορμιὰ κι' ἄνθινα/ δροσερὰ χαμόγελα»,²⁴³ ἅπαντα τῆς ποιητικῆς τοῦ συλλογῆς *Θαλασσινὰ τραγούδια* ἢ ἀκόμη καὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματος «Θαλασσινὰ

²³⁵ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἡ μπαλλάντα τῆς ἀγάπης*, ὁ.π., σελ. 14 - 15.

²³⁶ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 52.

²³⁷ Στὸ ἴδιο, σελ. 52.

²³⁸ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Θαλασσινὰ τραγούδια*, ὁ.π., σελ. θ'.

²³⁹ Στὸ ἴδιο, σελ. ιδ'.

²⁴⁰ Στὸ ἴδιο, σελ. θ'.

²⁴¹ Στὸ ἴδιο, σελ. ιβ'.

²⁴² Στὸ ἴδιο, σελ. ιγ'.

²⁴³ Στὸ ἴδιο, σελ. κ'.

κορμιά» της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*: «Παραληροῦν τὰ ἀρμυρὰ κορμιά/ μέσα στὴ καμπύλη γραμμὴ τοῦ θαλάσσιου πάθους».²⁴⁴

Ακόμη και ο ίδιος ο ποιητής, πλάι της, αφομοιώνεται και καθίσταται μέρος του δυναμικού της συνόλου, αφού αισθάνεται ως «ἓνα στοιχεῖο τοῦ γυαλοῦ πάνω σένα μεγάλο λευκὸ βότσαλο».²⁴⁵

Ἡ θάλασσα και μάλιστα ἡ γαλήνη της θάλασσας ωθεῖ τον ποιητὴ να ταξιδεύει νοερά, να ονειρεύεται και να νοσταλγεί τον ἔρωτα και την αγάπη. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προτελευταία στροφή του ποιήματος «Γαλανὸ γράμμα» ἀπὸ την ποιητικὴ του συλλογὴ *Θαλασσινὰ τραγούδια*: «Μὴ πείς πὼς στὸ γαλανὸ μου ὄνειρο σὲ ξέχασα/ εἶμαι στὴν ἀκρογυαλιὰ ζεστὸς καὶ στὸ κρυστάλλινο νερό/ βλέπω τὸ πρόσωπό σου, βλέπω τὰ βελουδένια χεῖλη σου,/ τοὺς κόρφους σοῦ ποῦναι οἱ ὑδρίες τῆς χαρᾶς μου».²⁴⁶

Δίπλα στη θάλασσα, ὅλες οἱ ἀρνητικὲς σκέψεις και τα δυσάρεστα συναισθήματα εξαϋλώνονται και το δυναμικὸ ἀρνητικὸ συναισθηματικὸ φορτίο μετουσιώνεται σε θετικὸ. Παρατίθενται οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι του ποιήματος «Πελαγίτικα νησιὰ» της ποιητικὴς του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*:

Στὰ πελαγίτικα νησιὰ πουλιὰ ποὺ δέν
ζητοῦν τὸν νόστο, σάρκες ἀπὸ εὐώδη ἄνθη.
Οἱ πληγὲς εἶναι ἄγνωστες στὰ σμαράγδινα
στίγματα τοῦ αἰγαίου φωτός, στ' ὄνειρο
θρυμματίζεται ἡ περιπλαίουσα θλίψη.
Μόνο ἐκεῖ ὑπῆρξες, μακριὰ ἀπ'
θανάσιμη ροὴ τῶν δακρῶν.
Ἵπῆρξες καὶ ὑπάρχεις, δὲν νοστάλγησες
τὸ νόστο. Σπάει τὸ φῶς πάνω στὰ δέντρα
τὸ σίδηρο ραγίζει στὴν ἔμορφιά, γελοῦν τὰ βρέφη,
τὰ λάβαρα ἀπὸ λούλουδα καὶ γαλάζιες κορδέλες.²⁴⁷

Σε αὐτὸ το νοερό ταξίδι, μόνο ἡ δύναμη της θάλασσας και του βιβλίου μπορεῖ να οδηγήσει. Ενδεικτικὸς εἶναι ο τίτλος του ποιήματος «Ἐνα γαλάζιο ἀνοιχτὸ βιβλίο»

²⁴⁴ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 104.

²⁴⁵ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Θαλασσινὰ τραγούδια*, ὁ.π., σελ. θ'.

²⁴⁶ Στο ἴδιο.

²⁴⁷ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 115.

της ποιητικής του συλλογής *Μικρός διάκοσμος*, του οποίου και παρατίθενται οι πρώτοι στίχοι: «Εἶδα τὴ θάλασσα σὰν ἓνα γαλάζιο ἀνοιχτό/ βιβλίο, μέσα στὴν τέφρα τῶν ὠρῶν του/ καλοκαιριοῦ».²⁴⁸

Ἄλλοτε πάλι, ἡ θάλασσα καὶ ιδίως ἡ νυχτερινή της ὄψη με τὸ σκούρο χρῶμα δὲν ξυπνά στον ποιητὴ θετικά συναισθήματα, ἀλλὰ έντονες αγωνίες, ἀνησυχίες καὶ φόβους γιὰ τὸ μέλλον. Ενδεικτικά, ἀναφέρεται ἡ δεύτερη στροφή του ποιήματος «Ἡ νύχτα καὶ ἡ θάλασσα» της ποιητικής του συλλογής *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*: «Τὸ γαλανὸ δὲν εἶναι τὸ χρῶμα/ τῆς θάλασσας, ἓνα σκούρο πράσινο φτερό/ μὲ πυρετὸ ἀπὸ θύελλες/ καλύπτει τὸ ἀπύθμενὸ της πλάτος».²⁴⁹

Τὴν ἀγρία καὶ σκληρὴ ὄψη της θάλασσας, μίας θάλασσας που δύναται νὰ μεταμορφωθεῖ σε ἓνα ἀδάμαστο θεριό, σε ἓνα χωνευτήρι ἀνθρώπινων ψυχῶν, καταδεικνύει τὸ ποίημα «Πένθιμο μοτίβο» της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*, τὸ οποίο καὶ ἀκολουθεῖ:

Τὸ μοιρολόϊ τὸπαμε κοντὰ στὴ θάλασσα
ἦρθε χαμπέρι τῆς ὀδύνης. Φύσηξε ἀγέρι
μουσικὴ τοῦ θανάτου. Κορμιὰ κύλισαν στὸ νοτιᾶ
στῆς θάλασσας τὰ σπλάχνα, βουίζουν
[στ' ἀκρογιάλια
τὰ δάκρυα. Στερέβουν στήθεια τὴ ζωὴ
δάχτυλα γλωμὰ δείχνουν τὸν οὐρανὸ καὶ τρέμουν.
Θάλασσα πικροθάλασσα καὶ πικροκυματοῦσα.
Μικρὰ θαλασσινὰ κορίτσια, ἀρμυρές
πένθιμες βέργες τῶν ἀκρογιαλιῶν.²⁵⁰

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ σε αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ συγκεκριμένα στον στίχο «θάλασσα πικροθάλασσα καὶ πικροκυματοῦσα», ἡ επίδραση του ποιητὴ ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, στὸ οποίο ἡ τρικυμισμένη καὶ ἀγριεμένη ὄψη της θάλασσας ἀποτυπώνεται συχνὰ με μελανὰ χρῶματα.

Τέλος, οἱ παρακάτω στίχοι του ποιήματός του «Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό» της ὁμώνυμης ποιητικής συλλογής: «Ἀδερφή καὶ μάνα καὶ στοιχειό,/ γλύκα χαράς,
φαρμάκι λύπης,/ θάλασσα τοῦ μεγάλου καλημέρα/ θάλασσα πικραδέρφη τοῦ

²⁴⁸Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Επιτομή I, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 227.

²⁴⁹Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἀνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 41.

²⁵⁰Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 102.

σκληροῦ ἀντίο»,²⁵¹ αποτυπώνουν, με αριστοτεχνικό τρόπο, τη συναισθηματική αντιφατικότητα και εναλλαγή που γεννά η θεά της θάλασσας.

5.1.2 Ἡλιος

Χαρτογραφώντας τον ποιητικό λόγο του Πάνου Παναγιωτούνη, εύκολα δύναται να διακρίνει κανείς την ισοδύναμη σχεδόν ποσοτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ θάλασσας και ηλίου, καθώς αμφότερα δεν εκλείπουν από καμία σχεδόν ποιητική συλλογή του. Στην σκέψη και στην ψυχή του ποιητή, Ελλάδα και ήλιος συνιστούν ένα οργανικό σύνολο. «Σμίξη τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ πορτοκαλιοῦ/ τῆς δόξας καὶ τοῦ ἀτλάζινου φωτός»,²⁵² χαρακτηρίζει την ιδιαίτερη πατρίδα του, στο ποίημά του «Καλαματιανὸς χορός» της ποιητικής του συλλογῆς *Ἑλληνικὸς Λόγος*.

Εντούτοις, θάλασσα και ήλιος παρουσιάζουν στην ποίηση του Παναγιωτούνη μία ουσιώδη διαφορά, η οποία εντοπίζεται στην σχέση των φυσικῶν αὐτῶν στοιχείων με την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον ποιητή, η Ελλάδα αποτελεί γέννημα της θάλασσας, ωστόσο, ο ήλιος ἄλλοτε παρουσιάζεται ως γεννήτωρ και ἄλλοτε ως γέννημα της Ελλάδας.

Πᾶρε μὲ μαζί σου κορυδαλλέ
στὸ πῖο φῶς πὸν συλλαβίζει
ὁ αἰθέρας στὸν γλαυκὸ κόσμο,
ὅλα γεννήθηκαν ἀπὸ την πυρήν
ἔκρηξη τοῦ ἡλίου,²⁵³

σημειώνει στο ποίημά του «Ἡ μέρα τοῦ χαῖρε» της ποιητικής του συλλογῆς *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, αλλά και

Ἄς κρατηθούμε ἀδέλφια
ἀπὸ την ζεῖδωρη φλόγα
του Πατέρα της ζωῆς,
μας διηγείται με φωτιά
ὅλη την ιστορία
του κόσμου μας, δίκαια τον

²⁵¹ Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 9.

²⁵² Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 109.

²⁵³ Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 28.

λάτρεψαν οι γείτονές μας

Αιγύπτιοι,²⁵⁴

αναφέρει στο ποίημά του «Ο Πατέρας Ήλιος» της ποιητικής του συλλογής *Άλως E = MG²*. Αντιθέτως, στο ποίημά του «Κύπελο χρυσό» της ποιητικής του συλλογής *Έλληνικός Λόγος* αποφαίνεται ότι: «ὁ ἥλιος εἶναι τούτης τῆς γῆς γέννημα»,²⁵⁵ καθιστώντας τον ήλιο, τοιουτοτρόπως, ενίοτε υπερώνυμο και ενίοτε υπώνυμο της Ελλάδας. Την σύνδεση μάλιστα του ηλίου με την Ελλάδα τή δηλώνει και λεξιλογικά, χρησιμοποιώντας όχι σποραδικά, αλλά σε ολόκληρη την ποιητική του συλλογή *Ώρες Δοκιμασίας* τη λέξη «γήλιος».

Στη φύσει αισιόδοξη ποιητική γραφή του, κυρίαρχη είναι η αναφορά στην ανατολή του ηλίου. Αισθητή όμως, είναι και η ποιητική παρουσία της δύσης του ηλίου. Δυναμικός είναι ο συνδυασμός της θάλασσας και της ανατολής και της δύσης του ηλίου στα ποιήματά του «Ένα άνοιχτό γαλάζιο βιβλίο» της ποιητικής του συλλογής *Τά Σκυριανά* και «Στήν Ύδρα» της ποιητικής του συλλογής *Έλληνικός Λόγος* αντίστοιχα. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι: «Ἡ Σκῦρος/ λευκὸ πλεούμενο ταξιδεύει στὸ φῶς, λούζει/ στήν ἀρμύρα τίς ξανθές ὄρες τοῦ Ἥλιου»²⁵⁶ και:

Ἔτσι καθὼς κατηφορίζουν οἱ βράχοι τῆς Ὑδρας
στὴ θάλασσα, ν' ἀκραγγίζουν τὸ κῦμα,
ἔτσι καθὼς γαλέρες μ' ἀνοιχτὰ πανιά
δρομοὺν γι' ἀλλοτινὰ ἀκρογιάλια
καὶ τὸ κῦμα σπάζει στὶς πλευρές τους,
καθὼς τὰ πουλιὰ τῆς λευκῆς κίνησης
χαιρετοῦν τὸν ἥλιο ποὺ κόκκινος
δύει στὸ δυτικὸν ἄνεμο, ἔτσι καθὼς
σπᾶνε τὰ ρόδα στοὺς γυμνοὺς ὀρίζοντες.²⁵⁷

Συστηματικά ωστόσο, ο ποιητής χρησιμοποιεί την ανατολή και τη δύση του ηλίου και μετωνυμικά, προκειμένου να δηλώσει την ελπίδα και τη διάψευσή της, το όνειρο και την κατάρρευσή του, την αναγέννηση και τη φθορά αντίστοιχα.

²⁵⁴ Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή II (Επιλογή 1970 -2000)*, ό.π., σελ. 201.

²⁵⁵ Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις από τὸ Έλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 14.

²⁵⁶ Πάνος Παναγιωτούνης, *Τά Σκυριανά*, ό.π., σελ. 29.

²⁵⁷ Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις από τὸ Έλληνικὸ θαῦμα*, ό.π., σελ. 107.

Κι ἦρθεν ἡ αὐγή σὰν σύμβολο, πομπικὴ
μὲ τὰ δαυλιὰ στὸ χέρι,
ὄχι νεκρώσιμη, ἀναστάσιμη,
μὲ τίς χρυσῆς γραμμὲς τοῦ ἀδερφοῦ μας ἥλιου
μὲ ἐβένινα λεπτὰ χρώματα, καὶ σκόρπισε
τὴν δυναστεία τῶν μικρῶν ὠρῶν,²⁵⁸

δηλώνει, γεμάτος αισιοδοξία, στο ποίημά του «Ἐβένινη νύχτα» της ποιητικής του συλλογῆς *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*. Απεναντίας,

Ο ἥλιος ἔδυσσε σε
χρῶμα γκρι σκούρο ροή
στα πρόσωπα των παιδιῶν
που ωχρά κι ἀγέλαστα
κυττοῦν τους θύσανους
των νερῶν στις ἀκρες του γυαλιού,²⁵⁹

σημειώνει στο τιτλοφορούμενο ποίημά του «Ο Ἅλιος ἔδυσσε» της ποιητικής του συλλογῆς *Λαύριο II*, προκειμένου να σκιαγραφήσει, με ἄκρατο ρεαλισμό, την παρακμιακὴ εικόνα της πόλης του Λαυρίου του 1991.

Ο αναγνώστης μάλιστα του Παναγιωτοῦνη παρατηρεῖ τον ἥλιο να πρωταγωνιστεῖ τόσο κυριολεκτικὰ, ὅσο και μεταφορικὰ στο συνολικὸ θεματικὸ ποιητικὸ του τοπίο. Με τον πυρφόρο ἥλιο του μεσημεριοῦ παρομοιάζει τη δύναμη της γνήσιας και ἀληθινῆς ἀγάπης στο ποίημά του «Ἐπιστολή» της ποιητικής του συλλογῆς *Πάντα ξημερώνει*, σημειώνοντας χαρακτηριστικὰ: «Θὰ σοῦ στείλω μιὰ δέσμη φωτὸς/ ἀπ' τὸν πυρὸν ἥλιο τοῦ μεσημεριοῦ/ νὰ σοῦ θυμήσει της ἀγάπη μας/ τὴν φωτιά». ²⁶⁰

Ὡς εκ τούτου, ο ἥλιος ξυπνά θυμήσες και λογισμούς για τα πιο ἀγαπημένα του πρόσωπα. Ενδεικτικὰ, παρατίθεται ἡ πρώτη στροφή του ποιήματός του «Ἐξομολόγηση στὸ γιο μου» της ποιητικής του συλλογῆς *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*: «Γιὲ μου ἀπ' τὸ παράθυρο/ μπαίνει ὁ ἥλιος τῆς ὁμορφιάς σου». ²⁶¹

²⁵⁸ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Ἄσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, ὁ.π., σελ. 11.

²⁵⁹ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Λαύριο II*, ὁ.π., σελ. 11.

²⁶⁰ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Πάντα ξημερώνει*, ὁ.π., σελ. 11.

²⁶¹ Πάνος Παναγιωτοῦνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 30.

Κι αν στα ποιήματα που κινούνται θεματικά γύρω από το αίσθημα της αγάπης η αναφορά στον ήλιο είναι συχνή, στα ερωτικά του ποιήματα είναι σχεδόν καθολική, προκειμένου να αποδοθεί η ένταση του συναισθήματος. Στον «έρωτικόν ήλιο»²⁶² κάνει μνεία στο ποίημά του «Λουλούδια» της ποιητικής του συλλογής *Έλληνικὸς Λόγος*, αλλά και στον στίχο: «Πλοῦτος ἀκέριος ὁ ἔρωτας, ἥλιος τῆς ζωῆς»²⁶³ από το ποίημά του «Ἐρωτα θάμα», κι αυτό συμπεριλαμβανόμενο στην ποιητική του συλλογή *Έλληνικὸς Λόγος*, συμπυκνώνει, με έξοχο τρόπο, τη φιλοσοφική του θεώρηση περί έρωτος.

Εντούτοις, συστηματική είναι η παρουσία του ηλίου και στα ποιήματά του που εστιάζουν θεματικά στον πόλεμο και την ειρήνη. Χαρακτηριστικό είναι το πολεμικό σκηνικό που περιγράφεται στους επόμενους στίχους από το ποίημά του «1453» της ποιητικής του συλλογής *Έλληνικὸς Λόγος*, στο οποίο και απαντά ο γνωστός στίχος από το δημοτικό μοιρολόι «Στοῦ πικραμένου τὴν αὐλή»: «Στοῦ πικραμένου τὴν αὐλή ἥλιος δὲν ἀνατέλει/ δεῖπνος γλυκὸς δὲν γίνεται σὲ τόπο πού κουρσεύει/ ξένος. Φαρμάκι, πίκρα κι ἀπαντοχή».²⁶⁴

Ένας ήλιος που δεν στάζει χρυσάφι, αλλά ένας ήλιος κατακόκκινος από το «γαῖμα» των ηρωικά πεσόντων στην ελληνοαλβανική μεθόριο, ένας ήλιος που αντανakλά το έπος του 1940, εμφανίζεται στο ακόλουθο ποίημά του υπό τον τίτλο «Ένας ξανθὸς νεκρός» της ποιητικής του συλλογής *Ἵθρες Δοκιμασίας*:

Ένα θλιμμένο πρωὶ ἦταν
κι' ὁ γήλιος κόκκινη πληγή στὸν οὐρανὸ
σινιάλο ἀπ' τὸ θάνατο
ἔσταζε πληγωμένο γαῖμα στὴ γῆς,
πάνω στὸ ξερὸ χῶμα
ἢ σῶμα μας
κειώνταν ἕνας ξανθὸς ὄμορφος νεκρός,
ἀπ' τὸ στόμα του,
γλυκὸ σήμαντρο τῆς ζωῆς ἄλλοτε,
μὴ γραμμωτὴ κυλίδα γαῖμα ἔτρεχε,
ἔσταζε σιγὰ στὴ γῆς.²⁶⁵

²⁶²Πάνος Παναγιωτούνης, *Έλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 152.

²⁶³Στο ἴδιο, σελ. 149.

²⁶⁴Στο ἴδιο, σελ. 73.

²⁶⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἵθρες δοκιμασίας*, ὁ.π., σελ. 54.

Επίσης, συχνή είναι η αναφορά στον ήλιο και στα ποιήματά του που εμπνέονται θεματικά από το ιδανικό της ελευθερίας. Ελευθερία και ήλιος βαδίζουν πλάι πλάι στους παρακάτω στίχους του ποιήματός του «Πάμπλο Νερούντα» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*: «Στὸ Μοντερὲς πέθανε ὁ πατέρας σου./ στὴ Χιλὴ θὰ ξυπνήσουν καὶ πάλι/ τὰ διψασμένα γιὰ λεφτεριά καὶ ἥλιο/ ὄνειρά σου».²⁶⁶

Ωστόσο, και στα αρχαιοελληνικού ενδιαφέροντος ποιήματα γίνεται μνεία στον ήλιο, και μάλιστα στον αττικό ήλιο, ως φορέα του ένδοξου και λαμπερού παρελθόντος, οι πύρινες γλώσσες του οποίου ρίχνουν το φως τους στο μέλλον. Σημειώνει στο ποίημά του «Στὸ κύκλο αὐτῆς τῆς γῆς στὸ κύκλο τοῦ ὄνειρου» της ποιητικής του συλλογής *Ἄνοιχτὸ παράθυρο*: «Στὸν Παρθενῶνα τὸν τραυματισμένο ἀπὸ τὸ μπαρούτι/ τὸ σίδερο, το χρόνο/ μόνο ὁ Ἀττικὸς ἥλιος κινεῖται./ θερμαίνει τοὺς σπόνδυλους τῶν κυόνων».²⁶⁷

Και στην ποιητική όμως αποτύπωση της σύγχρονης του ποιητή μορφής της αστικοποίησης, ο Πάνος Παναγιωτούνης αναφέρεται, κατ' εξακολούθηση, στον ήλιο. Έντονο είναι το συναίσθημα της νοσταλγίας για τον ζεϊδωρο ήλιο που φαίνεται να εκλείπει από το αστικό περιβάλλον, έλλειψη που μειώνει την απόσταση μεταξύ ζωής και θανάτου. Χαρακτηριστικές είναι η πρώτη και η τελευταία στροφή του ποιήματός του «Οἱ ἄνθρωποι ὅλο ταξιδεύουν» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*:

Οἱ ἄνθρωποι τώρα ταξιδεύουν
ὅλο ταξιδεύουν, δὲν ἔχουν ὅμως
στὶς τσέπες τους δαμάσκηνα καὶ φῶς.
Ἄφήνουν τὸν ἥλιο πέρ' ἀπ' τα
βουνὰ καὶ ταξιδεύουν σὲ ἐκπνοές
καυσαερίων.
Οἱ ἄνθρωποι τώρα ταξιδεύουν,
νομίζουν πὼς σπεύδουν στὴν ζωὴ,
ἐνῶ ρίχνουν τόξα μὲ σχοινιά
στὸ μαῦρο ξύλινο ἄτι
τοῦ θανάτου.²⁶⁸

²⁶⁶Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 49.

²⁶⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἄνοιχτὸ παράθυρο*, ὁ.π., σελ. 16

²⁶⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 40.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το παιχνίδι του Πάνου Παναγιωτούνη με τη λέξη ήλιος, μέσα από το οποίο ομόηχες και σύνθετες λέξεις, νεοπλασίες και νεολογισμοί,²⁶⁹ αλλά και ο εγκιβωτισμός γνωστών στίχων του δημοτικού τραγουδιού σε νέα ποιητικά περιβάλλοντα συμβάλλουν στη δημιουργία ενός προσωπικού γλωσσικού κώδικα. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματός του «Τὰ ήλιοτρόπια» της ποιητικής του συλλογής *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ένα ποίημα σαφώς εμπνευσμένο από τους ομώνυμους πίνακες του Ολλανδού ζωγράφου Βίνσεντ Βαν Γκογκ. Οι ήλιοι και τα ηλιοτρόπια που ανθίζουν στα ματωμένα χρώματα προοιωνίζουν το λαμπρό μέλλον που θεμελιώνεται πάνω στη θυσία των ηρωικά πεσόντων: «Τέτοιων νεκρῶν τὰ χεῖλη/ δὲν σαπίζουν, γλυστροὺν ἀπό/ κεῖ ήλιοτρόπια, ἀνθίζουν ήλιοι/ τῶν μελλούμενων».²⁷⁰

Στην υιοθέτηση μίας προσωπικής ποιητικής γραφής συντείνουν και οι σύνθετες γλωσσοπλασίες με πρώτο συνθετικό τη λέξη ήλιος, στους στίχους που έπονται από τα ποιήματά του «Μέθη τοῦ Διονύσου» και «Οἱ ναοί», αμφότερα της ποιητικής του συλλογής *Ἑλληνικός Λόγος*, όπου ελληνική φύση και ελληνικός πολιτισμός αντίστοιχα λούζονται στο ηλιακό φως: «Οἱ νύμφες τῶν νερῶν σὲ δέχτηκαν νὰ μεγαλώσεις/ σ' ἀγκαλιὲς τῆς Νύσας, γύρω βουνά/ ήλιοπεριχυμένα»²⁷¹ αλλά και:

Μέγιστε Δία, ὁ χορὸς τῶν Ἑλλήνων
λεπτοὺς ἔπλαθε ρυθμούς
τοὺς εὐθύγραμμους ναοὺς στὴ θεία γῆ σου.
Ξάστερο μάρμαρο, ἀνθόλευκο
τῆς ἑλληνίδας μνήμης μήνυμα.
Χαμόγελα, ήλιόγελα τὰ μάρμαρα
τοῦ Λόγου²⁷²

Τέλος, στην ίδια φιλοσοφία κινούνται και οι ακόλουθοι στίχοι από το ποίημά του «Χορός», και αυτό συμπεριλαμβανόμενο στην ποιητική του συλλογή *Ἑλληνικός Λόγος*, στους οποίους ο Παναγιωτούνης στη θέση της Λιογέννητης δεν αντικρίζει την

²⁶⁹Γιώργος Σταματίου, «Το Λαύριο, σταθερή πηγή ποιητικής έμπνευσης: η Ρήδατμη του Νίκου Βουρλάκου συναντάει το Λαύριο του Πάνου Παναγιωτούνη», http://www.emena.gr/wp-content/uploads/2009/01/521-532_stamatiou.pdf, (τελευταία ανάκτηση 05/03/2022).

²⁷⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 19.

²⁷¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 137.

²⁷²Στο ίδιο, σελ. 53.

Ελληνίδα παρθένα, όπως θα ανέμενε κανείς, επηρεασμένος από το ομότιτλο δημοτικό τραγούδι, αλλά την Ελληνίδα άνοιξη:

Ἐγὼ εἶδα ἥλιο ἀπὸ βραδὺς κι ἄστρι
τὸ μεσημέρι, ἐγὼ εἶδα τὴ λιογέννητη
νὰ περπατᾷ στοὺς δρόμους, ξεσκούφωτη
ξυπόλυτη καὶ ξεμαλλοπλεγμένη".
Ἦταν ἡ Ἐλληνίδα ἄνοιξη
στὸ πάσχα τῶν Ἑλλήνων.²⁷³

5.2 Ταξίδι

Σημαντική θέση στον ποιητικό λόγο του Πάνου Παναγιωτούνη κατέχει και το μοτίβο του ταξιδιού. Ἀλλωστε, γι' αυτόν, η ίδια η πράξη της ποιητικής γραφής δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα νοερό νυχτερινό ταξίδι, όπως διαφαίνεται και από τους πρώτους στίχους του ποιήματός του «Ταξιδεύω βράδυ» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*:

Ταξιδεύω βράδυ πάνω
σὲ μονόξυλα, σ' ἐτοιμόρροπα
πλοῖα πὸν τρίζουν στοὺς ἄρμους,
μέσα σὲ θύελλες, κοντὰ σὲ ξέρες
μὲ τὴ μαγικὴ φωτιά
στὰ χέρια.²⁷⁴

Ο ποιητής μάλιστα χρησιμοποιεί το μοτίβο του ταξιδιού, ήδη, από το ποιητικό του πρωτοφανέρωμα. *Ἡ μπαλλάντα τῆς ἀγάπης* αποτελεί ξεκάθαρα το κάλεσμα του ποιητή προς τους συντρόφους του, τα αδέρφια του, στο ταξίδι προς την κατάκτηση της μοναδικής εμπειρίας της αγάπης, και μάλιστα της πρώτης και παντοτινής αγάπης «μὲ τὸ χλωμὸ πρόσωπο»²⁷⁵ που ωστόσο, μένει αλησμόνητη. Μίας αγάπης που συνοδεύεται από την αθωότητα, τον ενθουσιασμό και την ένταση της νεότητας, μίας αγάπης που δεν έχει μάθει να συμβιβάζεται, μίας αγάπης εντελώς διαφορετικής από

²⁷³Στο ίδιο, σελ. 46.

²⁷⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 35.

²⁷⁵Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἡ μπαλλάντα τῆς ἀγάπης*, ὁ.π., σελ. 8.

την πυροτεχνική υπόσταση του έρωτα, η φύση της οποίας πρέπει να γίνει το πρότυπο της παγκόσμιας αγάπης. Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι:

ἐλάτε ἀδέρφια συνταξειδιῶτες
μαζὶ νάσπαστοῦμε
τὰ λευκὰ πόδια τῆς ἀγάπης μου
τὰ πόδια τᾶγια μιᾶς παγκόσμιας ἀγάπης
κι' ἡ εὐχὴ καὶ τὸ ἀγίασμά τους
θὰ μᾶς ἀκλουθὰ φυλαχτὸ καὶ δύναμη
σὸλη μας τὴ πικρὴ ζήση.²⁷⁶

Το 1970, και συγκεκριμένα στο ποίημά του «Κοκολίνα» της ποιητικής του συλλογής *Μικρὸς διάκοσμος*, με ταξίδι παρομοιάζει και το μοναδικό συναίσθημα του έρωτα. Ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι: «Ὅλοι κατοικοῦμε τὰ λιμάνια/ Κοκολίνα, ὅλοι ἀγαπᾶμε τὰ ταξίδια, τὰ πλοῖα/ καὶ τὰ στιλπνά σου λεῖα μαλλιά».²⁷⁷

Ωστόσο, ο ποιητής χρησιμοποιεί το μοτίβο του ταξιδιού, όχι μόνο για να δηλώσει τη βίωση μίας εμπειρίας, αλλά και το πέρας ενός βιώματος. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι στίχοι από το ποίημα «Ἀποχαιρετισμός» της ποιητικής του συλλογής *Θαλασσινὰ τραγούδια*: «Γλυκὸ καλοκαιράκι πού φεύγεις, πού σαλπάρεις/ σὰν καῖκι γοργοτάξιδο μὲλα τὰ λευκὰ πανιά σου/ ἀνοιγμένα στᾶπέραντο πέλαγο τοῦ χρόνου,/ γλυκὸ καλοκαιράκι τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ ἔρωτα».²⁷⁸

Στην ποιητική του συλλογή *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ο Πάνος Παναγιωτούνης χρησιμοποιεί το μοτίβο του ταξιδιού για να δηλώσει ακόμη και το πέρας της ζωής, τον θάνατο. Εντούτοις, σε μία συνολικά αισιόδοξη ποιητική διαδρομή, όπως αυτή του Παναγιωτούνη, ο θάνατος δεν μπορεί να σημαίνει το τέλος, την κατάληξη, αλλά την αρχή, την αφετηρία, το ξεκίνημα ενός νέου ταξιδιού, και μάλιστα ενός ταξιδιού με πλωτό μέσο, αφού σε όλη την ποίηση του Παναγιωτούνη το ταξίδι ἐν πλωῖ είναι αυτό που δεσπόζει. Παρομοιάζει λοιπόν, το μήμα με πλοίο και τον θάνατο με ταξίδι. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι από το τελευταίο ποίημα της ποιητικής αυτής συλλογής που τιτλοφορείται «Ἐπιτάφιος»:

Ἐδῶ στὴν κουπαστὴ
τοῦ μαρμάρου κοιμᾶται ἓνας ἄνθρωπος.

²⁷⁶Στο ίδιο, σελ. 14.

²⁷⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή I, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 219.

²⁷⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Θαλασσινὰ τραγούδια*, ὁ.π., σελ. κ'.

Χλωρὸ κλαρὶ ἄλλοτε
στὰ ποτάμια τοῦ κόσμου.
Πίστεψε μόνο στὰ ὄνειρα
καὶ στ' ὄνειρο τώρα ταξιδεύει,
γεμᾶτος ἐλπίδες
γιὰ νέα ὄνειρα...²⁷⁹

Στο σημείο αυτό, εμφανής είναι η επιρροή του ελληνολάτρη Παναγιωτούνη από την αρχαία ελληνική μυθολογία, σύμφωνα με την οποία ο Χάρων με τη βάρκα του μετέφερε τις ψυχές από τη μία όχθη του ποταμού Αχέροντα στην άλλη, όπου βρισκόταν η είσοδος του Άδη. Ενδεικτικά, ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι του ποιήματός του «Άλκηστη» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἴγαῖο* που αναφέρονται στον θάνατο της Άλκηστης: «καλοτάξιδο τὸ καράβι με τὸ ξόδι σου/ σὲ πήγαινε στὴ χώρα τῶν μακάρων».²⁸⁰

Αξίζει να επισημανθεί, ότι ο Παναγιωτούνης είχε παρομοιάσει τον θάνατο με ταξίδι, και μάλιστα κινούμενος στον ίδιο αισιόδοξο τόνο, αφού τον είχε συνδυάσει όχι με το σκοτάδι, αλλά το ανοιξιάτικο φως, μία επταετία σχεδόν νωρίτερα και συγκεκριμένα στο ποίημα «Ἐλεγεῖο στὴ Μαίρη» της ποιητικής του συλλογής *Μικρὸς διάκοσμος*, του οποίου και παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι:

Καλὸ κορίτσι με τὴν χαρὰ στὰ χέρια, με τὴν ἀνοιξη στό
(μέτωπο
ζητοῦμε κάπως νὰ μᾶς παρηγορήσης, γιὰ μᾶς νὰ πρόσ-
(ευχηθῆς,
περίμενέ μας σ' ἓνα ξέφωτο, σὲ μιὰ ψηλὴ κορφούλα, σ'
(ἓνα διάσελο
περίμενέ μας, ἐσὺ δὲν ἔχεις πιά ἀνάγκη ἀπὸ φῶς, εἶσαι
(τὸ φῶς
καὶ μεις ἢ ἀγωνία, περίμενέ μας, σὲ θυμόμαστε, ὅλοι θά
(ταξιδέψουμε
μια μέρα στὰ ὠραῖα, ἀβρά σου χέρια, ἀπάνω.²⁸¹

²⁷⁹Πάνος Παναγιωτούνης, *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, ὁ.π., σελ. 61.

²⁸⁰Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἴγαῖο*, ὁ.π., σελ. 14.

²⁸¹Πάνος Παναγιωτούνης, *Επιτομή Ι, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, ὁ.π., σελ. 222.

Σε άλλο πάλι ποίημα, το ταξίδι δια μέσου θαλάσσης χρησιμοποιείται ως ένας τρόπος φιλοσοφικής προσέγγισης της ζωής. Η τελευταία στροφή του ποιήματός του «Τὸ τραγούδι τῆς θάλασσας» ἀπὸ τὴν ποιητικὴ του συλλογὴ *Ἵθρες δοκιμασίας*:

Ποτὲ στεριά
μήτε λιμάνια
οὔτε νησιά
ποτὲ τὸ τέλος
πάντα τὸ ξεκίνημα
γιὰ τάρμυρό ταξίδι
τοῦ νόστου
στὸ ἄπειρο μηδέν
ἡλιοκαμμένε
δροσερὲ νοσταλγικὲ ἀδερφέ μου,²⁸²

δεν μπορεῖ παρά να ανακαλέσει στη θύμησή μας το φιλοσοφικὸ ποίημα του αλεξανδρινού ποιητῆ Κωνσταντίνου Καβάφη «Ιθάκη» και συγκεκριμένα τους στίχους:

Σα βγεις στον πηγαιμὸ για τὴν Ιθάκη
να εὐχέσαι να'ναι μακρὺς ο δρόμος
γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις
.....
Πάντα στον νου σου να 'χεις τὴν Ιθάκη.
Το φθάσιμον ἐκεῖ εἶν' ο προορισμὸς σου.
Αλλά μη βιάζεις τὸ ταξίδι διόλου.
Καλύτερα χρόνια πολλὰ να διαρκέσει,²⁸³

ποιήματα που κάλλιστα μπορούν να μελετηθὺν παράλληλα, μέσα σε ἓνα πλαίσιο διακειμενικότητας, ἀφοῦ τόσο τὸ περιεχόμενό τους, ὅσο και ο διδακτικὸς και παραινετικὸς τους χαρακτήρας με τὴ χρήση του β' ενικού προσώπου εἶναι κοινά. Και τα δύο ποιήματα περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὸν ἴδιο θεματικὸ ἀξονα. Αξία στη ζωὴ

²⁸²Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἵθρες δοκιμασίας*, ὁ.π., σελ. 36.

²⁸³Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Α' Λυκείου), «Ιθάκη», http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexG3_2.html, (τελευταία ἀνάκτηση 05/03/2022).

κάθε ανθρώπου δεν προσδίδει ο νόστος, «το νόστιμον ἦμαρ»,²⁸⁴ η κατάληξη του ταξιδιού, αλλά το ίδιο το ταξίδι προς αυτόν, μέσα από το οποίο ο άνθρωπος γεύεται την αέναη εναλλαγή της τύχης και γίνεται κοινωνός μίας ανεξάντλητης και απύθμενης πηγής εμπειριών. Τοιουτοτρόπως, το ταξίδι καθίσταται ένας ατέρμονος διδακτικός θησαυρός, μέσα από τον οποίο καθένας αποκρυσταλλώνει την ίδια την ουσία της ζωής και κατακτά την πραγματική σοφία της.

Αυτό το ευμετάβλητο στοιχείο της ανθρώπινης ζωής, αυτή η φιλοσοφική διάσταση της ακατάπαυστης ροής και μεταβολής των καταστάσεων και των γεγονότων αναδεικνύεται και στο ποίημα του Παναγιωτούνη «Τρεχαντήρα» της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικός Λόγος*. Στο ποίημα αυτό δεν είναι ο άνθρωπος ο ταξιδευτής, αλλά η ίδια η Ελλάδα που μολονότι κατά καιρούς ταξιδεύει σε ανταριασμένες θάλασσες, κατορθώνει πάντα με πίστη στις πανανθρώπινες σταθερές αξίες να αποδεικνύεται ανώτερη των καταστάσεων. Παρατίθεται κατωτέρω το ποίημα:

Μιὰ τρεχαντήρα πάλλευκη ἢ Ἑλλάδα
στή μέση τῆς θάλασσας,
πανιά, κουπιά, ὀνείρατα.
Μιὰ σκούνα γνώριμη τῶν ἄγριων νερῶν
τῶν πιὸ σκληρῶν κυμάτων.
Ἡ Ἑλλάδα ἀνθισμένο πλεούμενο
στὸν αἰώνιο θόλο της μεσόγειος.²⁸⁵

Με πλοίο παρομοιάζεται η Ελλάδα και στο ποίημά του «Ὑδραῖου» της ίδιας ποιητικής σύνθεσης και μάλιστα με πλοίο που φέρει το καλό κατευόδιο των δοξασμένων προγόνων του, οι ευχές των οποίων προοιωνίζουν και το λαμπρό μέλλον που διαφαίνεται στον ορίζοντα. Χαρακτηριστικοί είναι οι αντίστοιχοι στίχοι:

Ὑδραῖοι μπαρουτοκαπνισμένοι, ἀρβανῖτες
χαλκόχρωμοι
μὲ φέρμπελες καὶ δόξες στὰ στήθη
μᾶς χαιρετοῦν. Ἐκεῖ στοὺς λείους βράχους της
μνήμης

²⁸⁴ Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ξημερώνει*, ὁ.π., σελ. 13.

²⁸⁵ Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 9.

σάν σκιές ἀπὸ τὸ παρελθὸν σηκώνουν τὰ γαλάζια
μαντήλια, ἀπλώνουν τὰ χέρια στὸ πλοῖο
πὸ τὸ λένε «Νέα Ἑλλάδα». Μὲ μυρτιές
καὶ δάφνες καλοσωρίζουν τοὺς νεοέλληνες.
Ἕνα καρυοφίλι, μιὰ μπαταριά χαρᾶς, χαράς,
κόκκινα σκουφάκια, λάβαρα βαμένα αἷμα...²⁸⁶

Στο συστηματικά επαναλαμβανόμενο μοτίβο του ταξιδιού, θα αποτελούσε σημαντική παράλειψη να μη γίνει νύξη στη συχνή αναφορά του Παναγιωτούνη στην εμβληματική μορφή του Οδυσσέα, το πρόσωπο του οποίου υπήρξε ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης για πολλούς λογοτέχνες. Στο πρόσωπο του Οδυσσέα που έχει συνδεθεί με την ασίγαστη αγάπη του για την πατρίδα, ο Παναγιωτούνης δεν μπορεί παρά να αντικρύσει τον ίδιο του τον εαυτό, τους ίδιους τους Έλληνες, μέσα από την ιστορική διαδρομή των οποίων διαφαίνεται η αυταπόδεικτη αγάπη τους για την πατρίδα, κατά το πρότυπο της δεδομένης αγάπης μεταξύ μητέρας και τέκνου. Παρατίθενται οι αντίστοιχοι στίχοι από το ποίημα «Μητερούλα μὴ κλαῖς» της ποιητικής του συλλογής *Πάντα ξημερώνει*: «Εἴμαστε οἱ πολυμήχανοι/ σάν ἐκεῖνο τὸ πονηρὸ καὶ χερομάχο πρόγονό μας Ὀδυσσέα/ πὸ ζοῦμε μὲ μιὰ φούχτα νοτισμένο χῶμα».²⁸⁷

Τον ίδιο του τον εαυτό, και μάλιστα όχι τόσο με την ιδιότητα του Έλληνα, όσο με την ιδιότητα του ποιητή που ταξιδεύει μόνος στον ονειρικό κόσμο της ποίησης, αντικρύζει στη μορφή του Οδυσσέα, στο «γιὸ τοῦ ταξιδιού»,²⁸⁸ ὡπως χαρακτηριστικά τὸν αποκαλεῖ στο ποίημά του «Ὀδυσσέα εἰς Ἄδου κατάβαση» της ποιητικής του συλλογής *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*. Χαρακτηριστικοί εἶναι οἱ ἀκόλουθοι στίχοι του ποιήματος:

Μόνος σου θὰ γυρίσεις Ὀδυσσέα
στὸ Θιάκι,
κι ἀναπόφευκτα πάνω σὲ πλουμιστή
θιακιώτικη κουβέρτα
γέροντας κουρασμένος θὰ πεθάνεις.²⁸⁹

²⁸⁶Στο ίδιο, σελ. 108.

²⁸⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ξημερώνει*, ὁ.π., σελ. 19.

²⁸⁸Πάνος Παναγιωτούνης, *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, ὁ.π., σελ. 61.

²⁸⁹Στο ίδιο, σελ. 62.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί και το ποίημά του «Καθένας μᾶς ἔχει μὴν Ὀδύσσεια» της ποιητικής του συλλογής *Πάντα ξημερώνει*, ένα ποίημα στο οποίο αντανακλάται ο ίδιος αισιόδοξος τόνος της συνολικής ποιητικής παραγωγής του Πάνου Παναγιωτούνη, αφού δεν εστιάζει στην οδύσσεια, την πικρή γεύση των δυσάρεστων εμπειριών και βιωμάτων, αλλά στο «νόστιμον ἡμαρ».²⁹⁰ Ακολουθούν οι τελευταίοι στίχοι, στους οποίους και συμπυκνώνεται το νόημα ολόκληρου του ποιήματος:

Ὅλοι ἀδερφοί μου ἔχουμε μιὰ πατρίδα
ὅλους μας περιμένει κάπου
τὸ νόστιμον ἐκεῖνο ἡμαρ
ἀφοῦ
καθένας μᾶς ἔχει μὴν Ὀδύσσεια.²⁹¹

Τέλος, φύσει αισιόδοξος διαφαίνεται ο Παναγιωτούνης και στο ακόλουθο ποίημά του υπό τον τίτλο «Μικρὴ Ὀδύσσεια» της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικὸς Λόγος*, το οποίο αποτελεί ἕναν ποιητικό ὕμνο του σύγχρονου τοῦ Ἑλληνα που ἔχει ἐπίγνωση των ουσιαστικῶν αξιῶν της ζωῆς και ξέρει να αγωνίζεται για την πατρίδα του και τα ὄνειρά του:

Μικρὴ Ὀδύσσεια τοῦ νέου Ἑλληνα.
Ἐνα ταγάρι ξερὸ ψωμὶ καὶ ὄνειρα
τὸ ξερὸ ψωμὶ νὰ χορταίνει τὴν πεῖνα του
τὰ ὄνειρα γιὰ τὴν ἀξεδίψαστη δίψα του.
Στὴν τσέπη ἕνα κομμάτι ἀπ' τὸ νέο
φεγγάρι τῆς πατρίδας κι ὅλο νὰ ταξιδεύει.²⁹²

²⁹⁰ Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ξημερώνει*, ὁ.π., σελ. 13.

²⁹¹ Στο ἴδιο.

²⁹² Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 79.

Συνολική αποτίμηση του ποιητικού έργου του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη

Στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας υπήρξε η συστηματική μελέτη, παρουσίαση και ανάλυση του ποιητικού έργου του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη.

Η συγκέντρωση του προς μελέτη υλικού δεν βασίστηκε μόνο σε αξιόπιστες πηγές στο Διαδίκτυο, αλλά κυρίως στο υλικό που διατίθεται προς ανάγνωση στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, καθώς και τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας. Αξίζει να επισημανθεί ότι θα είχε νόημα να υποστηριχτεί η απρόσκοπτη πρόσβαση του αναγνωστικού κοινού στην ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη μέσω της ψηφιοποίησης του έργου του.

Η καταγραφή του έργου του πραγματοποιήθηκε σε αύξουσα χρονολογική κλίμακα, με σκοπό την παρακολούθηση τόσο της ποιητικής διαδρομής και εξέλιξής του, όσο και της αποτύπωσης του άρρηκτου συνδέσμου μεταξύ της κεντρικής θεματολογίας του με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα και ειδικότερα τις εκάστοτε πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Παράλληλα με την ανάδειξη των κυρίαρχων θεματικών αξόνων, καταγράφηκαν και αναλύθηκαν λεπτομερώς και τα κυρίαρχα θεματικά μοτίβα που ο Παναγιωτούνης επιστρατεύει προκειμένου να ενεργοποιήσει στον υπερθετικό βαθμό τα αντανακλαστικά του αναγνωστικού του κοινού, τοποθετώντας την ίδια την κοινωνία στο βάθρο των εξελίξεων.

Επιχειρώντας λοιπόν, μία συνολική αποτίμηση της πενήκονταετούς ποιητικής δημιουργίας του Πάνου Παναγιωτούνη, κάλλιστα, θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε ως ποίηση ελληνοκεντρική. Από το ποιητικό του πρωτοφανέρωμα, το 1953, μέχρι τον ποιητικό του επίλογο, το 2006, που θα σημάνει λίγο αργότερα και το τέλος του κύκλου της ζωής του, οι στίχοι του αποπνέουν Ελλάδα. Ποίηση και Ελλάδα αποτελούν για τον Παναγιωτούνη τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, δύο όρους άρρηκτα συνδεδεμένους μεταξύ τους. Γι' αυτόν, δεν είναι απόρροια τύχης και σύμπτωσης το γεγονός ότι ο ελλαδικός χώρος υπήρξε ο γενέθλιος τόπος της ποίησης. Μέσα από τον συστηματικό ποιητικό λόγο του Παναγιωτούνη, εύκολα λοιπόν, δύναται να εξαγάγει κανείς το συμπέρασμα ότι για τον ποιητή, δεν υπάρχει ποίηση χωρίς Ελλάδα και δεν υπάρχει Ελλάδα χωρίς ποίηση. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι για τον ποιητή η Ελλάδα δεν χωροθετείται μέσα στα σύνορα του ελληνικού

κράτους. Στην ποιητική του σύνθεση *Έλληνικός Λόγος* μάς προσφέρεται μία ολοκληρωμένη εικόνα των στοιχείων που δομούν την ταυτότητα της «γαλανής πατρίδας»²⁹³.

Αυτήν, την ελληνοκεντρικού ενδιαφέροντος ποίηση του Πάνου Παναγιωτούνη, θα μπορούσαμε να την ομαδοποιήσουμε σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: τη φυσιολατρική, την κοινωνικοπολιτική και τη φιλοσοφική. Αξίζει, βέβαια, να επισημανθεί πως, ενίοτε, σε πολλά ποιήματα οι τρεις αυτές θεματικές διαστάσεις διαπλέκονται μεταξύ τους. Κι αν η ταξινόμησή τους στο υπερισχόν είδος αποτελεί το ζητούμενο, η ένταξή τους κάτω από την ελληνοκεντρική ομπρέλα συνιστά το δεδομένο.

Τα ποιήματα της πρώτης κατηγορίας, ακόμη και ολόκληρες ποιητικές συλλογές του Πάνου Παναγιωτούνη, αποτελούν άρτιους ζωγραφικούς πίνακες γνωστών ελληνικών τοπωνυμίων, στα οποία ο αναγνώστης, με μέσο την «άγια ποίηση»,²⁹⁴ δύναται να ταξιδέψει. Σε αυτά τα ποιήματα, τα φυσιολατρικά, σταθερά συνδεδεμένα με τα συναισθήματα του έρωτα και της αγάπης, η θάλασσα της Ελλάδας, που προωθεί το ταξίδι, και ο ήλιος της Ελλάδας, που τό κατευθύνει προς το φως, πρωταγωνιστούν και οι γαλάζιες και χρυσές αποχρώσεις πλημμυρίζουν την ποιητική του σκηνογραφία και προσωπογραφία. Ενδεικτικά, σημειώνονται οι ποιητικές του συλλογές *Πρέβεζα*, *Τὰ Μανιάτικα* και *Τά Σκυριανά*.

Εξίσου σημαντική, ίσως και η σημαντικότερη για τον ποιητή, αφού βρίσκεται σε απόλυτη σύμπνοια με την ποιητική του ιδεολογία, βάση της οποίας συνιστά η αρμονική συνύπαρξη της αισθητικής και κοινωνικής διάστασης, είναι και η κοινωνικοπολιτική φύση του ποιητικού του έργου. Εθνικά και πολιτικά ζητήματα της ευρύτερης κατά τον ποιητή Ελλάδας, ιστορικές μνήμες και κοινωνικά φαινόμενα από περιόδους – ορόσημα, κατά τις οποίες διακυβεύονται παγκόσμια ιδανικά, όπως η ειρήνη, η ελευθερία και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κινούν την πένα του Παναγιωτούνη. Κυριαρχεί η περίοδος της γερμανικής κατοχής (1941-1944), του εμφυλίου πολέμου (1946-1949), της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974), καθώς και της νεότερης οικονομικής κρίσης του Λαυρίου (1991), μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής αποβιομηχανοποίησης, αλλά και η περίοδος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της Κύπρου (1955-1959) και της τουρκικής στρατιωτικής εισβολής κατά το έτος 1974, μέσα σε ένα κλίμα συστηματικής ποιητικής διεύρυνσης των ορίων του ελληνικού κράτους. Άπασες οι

²⁹³Πάνος Παναγιωτούνης, *Ώρες δοκιμασίας*, χ.ε., Αθήνα, 1955, σελ.55.

²⁹⁴Πάνος Παναγιωτούνης, *Γράμμα στον Ποιητή*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ωρα, Αθήνα, 1975, σελ. 31.

ιστορικοποιητικές του αναφορές καταδεικνύουν τον σταθερό ιδεολογικό προσανατολισμό του στον χώρο της Αριστεράς και την απόλυτη ταύτισή του με τις αρχές του κομμουνιστικού κόμματος. Η Ευρώπη και οι ΗΠΑ, φορείς του καπιταλιστικού πολιτικού συστήματος, καθίστανται σημεινόμενα της σύγχρονης του ποιητή ηθικής παρακμής και πτώσης, ενός παρόντος που δεν μαρτυρά πλέον την αίγλη του αρχαιοελληνικού μυθολογικού και ιστορικού παρελθόντος. Ο Γιάννης Ρίτσος και ο Νικηφόρος Βρεττάκος, αλλά και ο Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα και ο Πάμπλο Νερούδα αποτελούν μερικούς από τους ποιητικούς μέντορές του. *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς, Τὸ αἷμα καὶ τὰ χελιδόνια, τὸ Σκοπευτήριο* και *τὸ Λαύριο II* αποτελούν τις αντιπροσωπευτικότερες ποιητικές συλλογές της κοινωνικοπολιτικής του θεματολογίας.

Τέλος, δυναμική θέση κατέχει και η φιλοσοφική διάσταση στον ποιητικό του λόγο. Στην ποίηση του Παναγιωτούνη, ο αναγνώστης παρακολουθεί τη φιλοσοφία να ανυψώνεται σε λογοτεχνικό είδος. Το αρχαίο ελληνικό «φιλοσοφεῖν» δεν δύναται να εκλείπει από τον ελληνοκεντρικό ποιητικό του λόγο. Ωστόσο, μολονότι στις πρώτες του ποιητικές συλλογές διατυπώνονται διάσπαρτα ερωτήματα και προβληματισμοί πάνω στα θεμελιώδη ζητήματα της ζωής, του θανάτου και της φθοράς, της γνώσης και της αξίας, τροφοδοτούμενα από την αβεβαιότητα της πυρηνικής εποχής του, πολλές από τις τελευταίες του ποιητικές συλλογές είναι κατάμεστες από φιλοσοφικές σκέψεις και στοχασμούς που συνιστούν απόσταγμα μίας μακρόχρονης βιωματικής εμπειρίας. Αυτή η φιλοσοφική κατάκτηση λοιπόν, αντανακλάται και στον τόνο των ποιημάτων, αφού ο απορηματικός χαρακτήρας των πρώιμων ποιημάτων του αντικαθίσταται από τον αποφαντικό τόνο της ύστερης του ποιητικής παραγωγής. Η αγάπη προς τον συνάνθρωπο και η πίστη στον Θεό, όπως παραδίδονται από την ορθόδοξη εκκλησιαστική διδαχή, σε συνδυασμό με την πίστη στην ανθρώπινη δύναμη, όπως αντανακλάται στο αρχαιοελληνικό μεγαλείο, συνιστούν, κατά τον Παναγιωτούνη, τους κεντρικούς άξονες στις απαντήσεις των βαθέων αυτών ερωτημάτων. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι ποιητικές του συλλογές *Οἱ κάστορες (Τὰ μικρὰ λυρικά, Επιγράμματα, Ομίχλη και Ακουαρέλλες (Υδατογραφίες))*.

Συνάμα όμως, ο «ελληνικός λόγος» του Παναγιωτούνη παρουσιάζει πανανθρώπινη και διαχρονική αξία και καθίσταται τοιουτοτρόπως πάντα επίκαιρος. Μολονότι σχεδόν καθολικά το ποιητικό του έργο εμφορείται από την εμπειρία του στα στενά χωρικά όρια της Ελλάδας, εντούτοις, καταφέρνει να καταργήσει τις έννοιες του χώρου και του χρόνου, καταφέρνει να υψωθεί πάνω από τα χωροχρονικά σύνορα

και να εκφράσει τις παγκόσμιες αξίες και ιδανικά, όπως την ειρήνη, την ελευθερία, την αγάπη, τον έρωτα, στοιχείο που προσδίδει στον ποιητικό του λόγο έναν οικουμενικό χαρακτήρα. Τι κι αν ντύνει τον έρωτα με χρώματα ελληνικά, τι κι αν στην μακροχρόνια ποιητική διαδρομή του ψάλλει το «άσμα» του έρωτα εμμονικά «σὲ χρώμα γαλανό», τι κι αν τὸν τοποθετεί αποκλειστικά μέσα στο ελληνικό φυσικό περιβάλλον! Ο έρωτας είναι ένα συναίσθημα που διακατέχει ολόκληρο τον κόσμο. Αυτή η αξιοποίηση της επαγωγικής μεθόδου, η μετάβαση από το ειδικό στοχαστικό πεδίο στο αντίστοιχο γενικό, αποτυπώνεται, με αριστοτεχνικό τρόπο, στους τελευταίους στίχους του ποιήματός του «Έρωτας ὁ Ἑλληνικός» της ποιητικής του σύνθεσης *Ἑλληνικός Λόγος*:

Ἄχ ἔρωτα, ἔρωτα πάνω στὴ γῆ τὴν Ἑλληνικὴ
χαμένο δὲν πάει οὔτε ἓνα φιλί, ὅλα σταγόνες
τῆς πιὸ δροσιᾶς τοῦ κόσμου, ὅλα ἰνὶ καὶ θάμπος.
Γιὰ σὲ τραγουδῶ, ὦ Ἐρωτα, διαφεντευτὴ τοῦ
[κόσμου].²⁹⁵

Υπό αυτήν μάλιστα τη συλλογιστική πορεία, ο Ανδρέας Καραντώνης αξιολογεί την ποιητική του σύνθεση *Ἑλληνικός Λόγος* ως το έργο που σηματοδοτεί τη μετάβαση του Παναγιωτούνη από τις ποιητικές του δοκιμές στην περίοδο της ποιητικής του ωριμότητας.²⁹⁶

Ἄλλωστε, για τον Παναγιωτούνη αυτός είναι ο ρόλος της ποίησης και του ποιητή, να αφουγκράζεται το επικαιρικό και χωρικό στοιχείο και να το μετασχηματίζει σε έργο οικουμενικό, ικανό να προκαλέσει αιώνια συγκίνηση, να μετατρέπει το εγώ και το τώρα στο εμείς και για πάντα. Αυτό το στοιχείο στον ποιητικό λόγο του Παναγιωτούνη, η ικανότητά του να μετουσιώνει την επικαιρική αφορμή σε αιώνια και διαχρονική αξία προσδίδει στην ποίησή του έναν διάχυτο τόνο αισιοδοξίας.

Μολονότι λοιπόν, μέσα στην πολυετή ποιητική του δράση δεν λείπουν και οι «ώρες δοκιμασίας», οι στιγμές της θλίψης, της απογοήτευσης και της απελπισίας, ιδίως σε περιόδους παρατεταμένης εθνικής περιπέτειας, η ποίησή του συνολικά κρατά

²⁹⁵ Πάνος Παναγιωτούνης, *Ἑλληνικός Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, ὁ.π., σελ. 145.

²⁹⁶ Ανδρέας Καραντώνης, «Κριτική αναφορά ἐπὶ τοῦ βιβλίου Πάνου Ν. Παναγιωτούνη “Ἑλληνικός Λόγος”», περ. *Νέα Ἐστία*, τχ. 935, 1966, σελ. 908, <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=107567&code=2254>, (τελευταία ανάκτηση 02/03/2022).

ζωντανή στις ψυχές των μνημένων σε αυτήν την ελπίδα και το όνειρο, ξυπνά τα θετικά συναισθήματα και ζωντανεύει το αρχαιοελληνικό θαύμα, αποδεικνύοντας ότι στο τέλος, «πάντα ζημερώνει». Η τελευταία στροφή του ποιήματός του «Τραγουδῶ για τὴ χαρά» της ποιητικής του συλλογῆς *Πάντα ζημερώνει*:

Ἄνθρωπε, το τραγούδι μου δὲν εἶναι
λυπημένο
δὲν μπορεῖ
νὰ εἶναι
λυπημένο!²⁹⁷

αποτυπώνει, ἄρτια, τον αισιόδοξο τόνο που οφείλει να κατισχύει στην ανθρωποκεντρικὴ χαρακτήρα ποίησής του.

²⁹⁷Πάνος Παναγιωτούνης, *Πάντα ζημερώνει*, ὁ.π., σελ. 14.

Βιβλιογραφία

Έντυπες πηγές:

- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ακουαρέλλες (Υδατογραφίες)*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2005.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Άλως $E = MG^2$* , Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1996.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Άνοιχτο παράθυρο*, Εκδόσεις Νέστωρ, Αθήνα, 1960.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1963.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Γράμμα στην Μαρία Πολυδούρη*, Εκδόσεις Δρομεύς, Αθήνα, 2000.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Γράμμα στὸν ποιητή*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1975.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Διόνυσος Πάσχων*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1980.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἐλεγεῖο τῆς σπαραγμένης νήσου Κύπρου*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1981.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἐλένη της Τροίας*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1997.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἑλληνικὸς Λόγος, Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1965.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἐπιγράμματα (Το πρώτο χιόνι)*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1990.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἐπιτομή I, (Τα ποιήματα [1950-1970])*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1970.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἐπιτομή II (Ἐπιλογή 1970 -2000)*, Εκδόσεις Δρομεύς, Αθήνα, 2000.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ἡ μπαλλάντα τῆς ἀγάπης, χ.ε.*, Αθήνα, 1953.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Θαλασσινὰ τραγούδια, χ.ε.*, Αθήνα, 1958.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Καντάτα στὸ Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1979.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Κοντσέρτο τῆς μοναξιᾶς*, Εκδόσεις Πορφύρας, Αθήνα, 1959.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Λαύριο II*, Λακωνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Μπορινάζ*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2006.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ο Ευρώτας (Συμφωνικό ποιήμα)*, Εκδόσεις Πιτσιλός, 1989.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ο Μινώταυρος (Ο Παιάνας της Ειρήνης)*, Εκδόσεις Ελληνικό

- Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1993.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Όμηρος για την αθανασία*, Εκδόσεις Μοριάς, Αθήνα, 2006.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ομίχλη*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, 1998.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Οι κάστορες (Τα μικρά λυρικά)*, Εκδόσεις Μαυρίδης, Αθήνα, 1987.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Οί λύκοι και τὰ νούφαρα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1978.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Πάντα ζημερώνει, χ.ε.*, Αθήνα, 1957.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Πρέβεζα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1968.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Πυρηνική δοκιμασία*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1963.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Σκοπευτήριο, Ποιητική μαρτυρία*, Εκδόσεις Θουκυδίδης, Αθήνα, 1985.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Τὰ Μανιάτικα*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1982.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Τὰ Σκυριανά*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1972.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Τὰ τύμπανα τῆς βροχῆς*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1973.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Τὸ αἷμα και τὰ χελιδόνια*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1974.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Τὸ ἄσπρο δωμάτιο*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1977.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Υμνολόγιο-Συναξάρι Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1979.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Φωταγωγημένο Αἶγαῖο*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα, 1983.
- Παναγιωτούνης, Πάνος: *Ώρες δοκιμασίας, χ.ε.*, Αθήνα, 1955.
- Παναγόπουλος, Ανδρέας: *Εισαγωγή στο ποιητικό ἔργο του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, Έκδοση Συνδέσμου «Η Καλαμάτα», Αθήνα, 1996.
- Σιμόπουλος, Ηλίας, και Αναπλιώτης, Γιάννης: *Εισαγωγή στην ποίηση του Πάνου Ν. Παναγιωτούνη*, Εκδόσεις Δωδεκάτη Ώρα, Αθήνα., χ.χ.
- Τσιρώνη, Χρυσοβαλάντου: *Πάνος Ν. Παναγιωτούνης (Η ἄλλη πλευρά)*, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Ποίησης και Θεάτρου, Αθήνα, χ.χ.

Ηλεκτρονικές πηγές:

Εθνική Λυρική Σκηνή, Λίτσα Λιώτση-Ρόκα, <https://virtualmuseum.nationalopera.gr/el/eikoniki-ekthesi/prosopa/liotsi-roka-litsa-2397/>, (τελευταία ανάκτηση 18/02/2022).

Καραντώνης, Ανδρέας: «Κριτική αναφορά επί του βιβλίου Πάνου Ν. Παναγιωτούνη “*Άσμα σὲ χρῶμα γαλανό*”», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 896, 1964, σελ. 1606-1609, www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=104309&code=4285&zoom=800, (τελευταία ανάκτηση 02/03/2022).

Καραντώνης, Ανδρέας: «Κριτική Αναφορά επί του βιβλίου Πάνου Ν. Παναγιωτούνη: *Ἑλληνικὸς Λόγος*», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 935, 1966, σελ. 908, www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=107567&code=2254, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).

Καρυωτάκης, Κωνσταντίνος: «Πρέβεζα», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 88, 1930, www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=52535&code=8763, (τελευταία ανάκτηση 01/03/2022).

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Α΄ Λυκείου), «Ιθάκη», http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neollinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexG3_2.html, (τελευταία ανάκτηση 05/03/2022).

Μουσική Βιβλιοθήκη, Ψηφιακές Συλλογές, <https://digital.mmb.org.gr/digma/handle/123456789/10704>, (τελευταία ανάκτηση 18/02/2022).

Μπαγλάνης, Βάγιος: «Πάνου Ν. Παναγιωτούνη, *Πρέβεζα*, ποιήματα», περ. *Νέα Πορεία*, τόμ. 15, τχ. 170-171 (Απρίλιος-Μάιος 1969), σελ. 68-69, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/neaporeia/1969/170-171/112000>, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).

Μποζώνης, Γ: «Βιβλιοκριτικά σημειώματα», περ. *Παρνασσός*, <http://www.lsparnas.gr/uploads/presumptions/documents/8d2ff45a753ca43cdd5a60d521504f2f.pdf> (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).

Νίντας, Μπάμπης: «Πάνου Ν. Παναγιωτούνη, *Πάντα ζημερώνει*, ποιήματα», περ. *Νέα Πορεία*, τόμ. 3, τχ. 32-33 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1957), σελ. 340, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/neaporeia/1957/32-33/109443#expanded>, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).

- Παναγιωτούνης, Πάνος: «Α΄ Πανελλήνιο Λογοτεχνικό Συνέδριο. Εισηγήσεις. “Προβλήματα λογοτεχνών και λύσεις των”», περ. *Θρακικά Χρονικά*, τόμ. 7, τχ. 25, 1967, σελ. 27-20, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/thrakika/1967/25/133296>, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).
- Παναγιωτούνης, Πάνος: «Η Παναγία τοῦ Βουρκάνου», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 915, σελ. 1058, www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=105928&code=5701, (τελευταία ανάκτηση 01/03/2022).
- Σταματίου, Γιώργος: «Το Λαύριο, σταθερή πηγή ποιητικής έμπνευσης: η Ρήδατμη του Νίκου Βουρλάκου συναντάει το Λαύριο του Πάνου Παναγιωτούνη», http://www.emena.gr/wp-content/uploads/2009/01/521-532_stamatiou.pdf, (τελευταία ανάκτηση 05/03/2022).
- Συλλογικός Κατάλογος Ελληνικών Βιβλιοθηκών (<http://unioncatalogue.nlg.gr>), (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).
- Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα: *Ευρυπίδης (Ίππόλυτος (525-564))*, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=13, (τελευταία ανάκτηση 05/03/2022).
- Karakatsanis, Leonidas, «Turkish-Greek Relations, List of awardees», <http://turkishgreekfriendship.info/online-supplement-content/30-abdi/75-abdi-ipekci-peace-friendship-prize.html>, (τελευταία ανάκτηση 13/02/2022).
- LiFO, «Ο Κώστας Καρυωτάκης αυτοκτονεί. Οι λόγοι παραμένουν μέχρι σήμερα μυστηριώδεις, Μια συζήτηση με την μελετήτρια του έργου του Χριστίνα Ντουνιά», <https://www.lifo.gr/san-simera/o-kostas-karyotakis-aytoktonei-oi-logoi-paramenoyn-mehri-simera-mystiriodeis>, (τελευταία ανάκτηση 01/02/2022).
- Youtube, *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι Τερψιχόρης Παπαστεφάνου (Full Album)*, <https://youtu.be/aAbu3jORDWA>, (τελευταία ανάκτηση 18/02/2022).